

ШЫН

Ниитилел-политиктиг солун
1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 106
(17594)

2008 чылдың
сентябрь 16,
вторник

Садар өртээ
4 рубль.

НАЙЫРАЛДЫҢ, ЧАҢГЫС ЭП-СЕТКИЛДИҢ КӨРГҮЗҮҮ

(Найысылал Хүнүнге тураскааткан чыскаалдан репортаж)

Найысылдың Арат шөлүн аян-шинчи кири каастап, шимээн, ында янзы-бүрү өннерлиг туктарны аскан, оларны шөлде тарып каан айыраң-чараш чечектер улам-на аян-шинчи кирип турган. Шөлде сценаны каастап, коялаан, оон дөрүндө РФ-тиң, Тыва Республиканың, Кызыл хоорайның туктарын тургускан, хоорайның Сүлдө дем-дээн—күчүтен сарлык бугазын болгаш Азия төвүнүң тураскаалын улгаттыр чурааш, оон ийи талазында аскан, оон кырында «Хоорайның Хүнү-биле!» деп улуг үжүктөр-биле бижээн. Сорук кирикчи аялгалар шөлге чаңгыланып турган.

Кызылдың Хүнү сентябрь 13-те найысылалга агаар-бойдус сирин-даа турган болза, байыр-лалга тураскааткан чыскаалга киржир дээн кызылчыларга, байырлыг хемчелерни сонугурап көөр дээн кижилерге, найысылалдың аалчыларынга бичин-даа шаптык болбаан. Эртегинин 10 шак четпээнде-ле, Арат шөлүңге байырлал шинчи кири каас-коя кеттинген, ажы-төлүн эдерткен чон чыгып эгелээн...

10 шакта найысылалдың Хүнүңге тураскааткан «Мээң хоорайым—мээң өг-бүлөм» деп кызылчыларның чыскаалы эгелээн. Тыва Республиканың Чазааның үрер хөгжүмүнүн үделгези-биле Кызылдың экономиказын, социал адырын сайзырадырының херээнге улуг үлүн кириген—хоорайның Хүндүлүг хамаатыларының колонназы байырлыг чыскаалды ажыткан. Оларга изиг байырны чедирip, чедишкinnerни, быжыг кадыкшылды күзээн. Оон соондан

найысылалдың Төлээлекчилер хуралынын, мэрияның колонналары эрткен. Улаштыр шөлге Дан-Сюрюн Хертектерниң милиция салгакчыларының колонназы кирип келген. Олар болза үш салгалдың иштики херектер органнарының ажылдакчылары-дыр, шуптузунун ажыл стажын кадарга, 142 чыл дургузунда корум-чурум камгалалынга төлөптиг бараан болуп келген. Холдарында РФ-тиң, Тыва Республиканың, Бүгү-россияның «Чаңгыс демниг Россия» политиктиг партияның туктарын, плакаттарны, чечектерни, шарларны туткан республиканың болгаш хоорайның өөредилге албан черлериниң колонналары чыскаалга кол черни ээлээн, оон киржикчилери ыры-шоорлуг, омак-хөглүг эрткеннер. Оларның аразында муниципалдыг школа назы четпээн уруглар албан черлериниң коллективтери, школалар, дээди болгаш ортумак өөредилге черлери хөй болган. Кызылда школа назыны четпээн уруглар албан черлеринде 4,5 муң уруглар туруп турар, оларны 580 ажылдакчы кижизидип, ажаап-тежээп турар. Найысылалдың №№ 5, 9, 15 гимназияларының колонналары эки дериттинген, ылангыя №5 гимназияның өөреникчилериниң хеви онзагай болган. Өөредилге черлеринден эмчи училищезиниң ак халат кеткен киржикчилерлиг колонназы улустун кичээнгейин хаара туткан. Спорт школаларының колонназының киржикчилери янзы-бүрү спортчу мергежилгелерни кылып эрткени оларның чедишкinnerни улуг болуп турарын бадыткан.

Чурттакчы чоннун кадыын камгалаар дээш дүн-хүн дивейн, амыр-дыш чок ажылдап турар республиканың болгаш хоорайның эмнелге албан черлериниң, уран чүүлдүн могаг-шылаг чок непередикчилери культура ажылдакчыларының колонналары база ла эки дериттинген. Олар омак-хөглүг, янзы-бүрү көргүзүлгелерни кылып эрткеннер. Бо кайгамчыктыг ажыл-ишчилерниң дугайында чылыг сөстөр шөлге чаңгыланып турган.

Республиканың найысылалында хөй нацияның төлээлери эп-найыралдыг чурттап, бир демниг ажылдап турарлар. Көрөйлерниң, немецтерниң, кыргыстарның, якуттарның, хакастарның төлээлери боттарының национал идик-хевин кеткен, ыры-шоорун ырлаан колонналары, орус культура төвүнүн колонназы хөйүнүң кичээнгейин хаара туткан.

«Чаңгыс демниг Россия» политиктиг партияның колонназы эки дериттинген болгаш хөй кижикиржикчилиг болган. Байырлыг чыскаалга найысылалдың өске-даа албан черлериниң, бүдүрүлгелерниң коллективтери киришкеннер.

Байырлыг чыскаал эрги автомашиналарның парады-биле доозулган. Совет эрге-чагырганың чылдарында бүдүрген мотоцикл, янзы-бүрү марканың чүк машиназы, чиик машиналары эрткен.

Кызылдың Хүнүңге тураскааткан чыскаал соонда митинг болган, ол Эдуард Мижиттиң сөзүңге Сергей Бадырааның бижээ-

(Уланчызы 2-ги арында).

Культура амдыралы

ХӨГЛҮГ, ЧАЗЫК КӨРЖҮП ОРАР...

Дүүн Кызылга Ленин кудумчузунда ийи каът бажың чанынга улус хөйү-биле чыылган. Тыва театрың үндезилекчилери Карас-кыс Номзатовна биле Максим Монгузюкович Мунзуктарның чурттап турган бо бажыңында тураскаал-самбыраның ажыдышкынының байырлалы болганы ол. Ону К.Н.Мунзуктуң төрүттүнгенинден бээр 90 чылынга тураскаадып ажыткан.

Чыылганнарның мурнунга ТР-ниң культура болгаш информация политиказының сайыды Вячеслав Донгак сөс ап чүве чугаалааш, бөгүн тыва театрың ады түрк дылдыг чоннар ортузунда оранчок неперээнин демдегеп, оон тургустунарынга үлүн киригеш, ону сайзырадып-хөгжүткен хоочун артисттеривис дугайында чылыг чымчак сөстөрни чугаалаан.

Кызыл хоорай чагыргазының даргазы В.Т.Ховалыг тураскаал-самбыраны ажыдар дугайында бодунун доктаалын номчааш, культура сайыды В.О.Донгак-биле кады ак кожааны чежиптери билек, адыш часкаашкынарны чаңгыланы берген. Бот-боттарыңче хөглүг, чазык көржүп алган Мунзуктарның чуруу кестүп келди. Ында мынча деп бижээн: «Актриса, ыраажы, шүлүкчү, В.Көк-оолдун «Хайыраан бот» деп шиизинде Караның ролюнун бир дугаар күүседикчи К.Н.Мунзук. Актёр, драматург, 1976 чылда Оскар шаңналын алган режиссер Акира Куросаваның «Дерсу Узала» деп кинофильминде кол рольдун ойнакчызы М.М.Мунзук. Тываның театр уран чүүлүнүн үндезилекчилери, улустун ырла-

рының чыыкчылары».

Тураскаал-самбыраның ажыдышкынынга Мунзуктарның уруглары Светлана биле Галина Мунзуктар, керни Тамара Донгак-овна Мунзук, Мунзуктарның кожазы, коллегазы Галина Демир-ооловна Дугержаа, театрың кол режиссеру Алексей Кара-оолович Ооржак олар сураглыг артистер дугайында, чымчак сеткилдиг ие, кайгамчык кырган-ава Кара-кыс Номзатовна дугайында сактышкыннарын үлөшкен. Бо бажыңга шаандан тура хоорайның эң хүндүлүг кижилери, уран чүүлдүн ажылдакчылары чурттап келген. Ам мында Тываның болгаш Россияның алдарлыг артизи Галина Максимовна Мунзук чурттап турар.

Өзүп орар салгалдарыбыс бистин уран чүүлдүн мастерлерин эки билип ап чоруурунга мындыг тураскаал-самбыралал улуг рольдуг дээрзи чугаажок. Билбес бичи чаштар-даа болза, бо кымнарыл дээрзин ада-иезинден айтырып, номчуп билип ап чоруур болзун. Тыва театрың үндезилекчилери Мунзуктар, шынап-ла, чонунун төлөптиг кижилери-дир.

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ.
Карим МОНГУШТУҢ тырттырган чуруу.

АНОНС. АНОНС. АНОНС

Сөөлгү үеде пенсия талазы-биле хоойлуларда чаа эдилгелер болуп, пенсия алырының дугайында айтырылгар чонуну сонугадып турар. Айтырылгарга харыы бээр-биле РФ-тиң Тыва Республикада Пенсия фондузунун салбырының даргазы Б.А.Тугур-оол база оон оралакчылары-биле «дорт харылзааны» редакцияга сентябрь 18-те 10.00 шактан 12.00 шакка чедир эрттирер. Оон бетинде сонугаан айтырылгарыңарны Пенсия фондузунун салбырының 4-01-01, 4-01-11, 4-00-62, 4-01-41 телефоннарынча база редакцияже долгап, бижип, сонугаан айтырылгарыңарны салып болур силер.

«Дорт харылзаа» үезинде, сентябрь 18-те, редакцияның 2-03-88, 2-17-09, 2-18-10 телефоннарда Пенсия фондузунун Тыва Республикада салбырының ажылдакчылары манап турар. Долганар, бижиңер.

«Шын» солунуң редколлегиязы.

НАЙЫРАЛДЫҢ, ЧАҢГЫС ЭП-СЕТКИЛДИҢ КӨРГҮЗҮҮ

Хоорайның тундүкүлү хамаатылары.

(Уланчызы. Эгези 1-ги арында).

ни хоорайның ыдык ырызы-биле ажыптыган. Кызыл хоорай округунун баштыңы—Кызыл хоорайның Төлээлекчилер хуралының даргазы Виктор Тунев биле Кызылдың мэри Владислав Ховалыг аңаа байыр чедирип чүве чугаалааш, Кызылдың тургустунган төөгүзүн, сайзырап келгенин айтыкаш, келир үеде оон хөгжүлдөзү кайгамчык болурун, бо чугула айтырыгны шиитпирлээринге хоорайның чурттакчылары улуг үлүүн кириеринге бүзүрелин илереткенер.

ТР-ниң Чазааның Даргазы Шолбан Кара-оолга сөстү берген. Найысылалдың тургустунганының 94 чылы-биле кызылчыларга болгаш аалчыларга изиг байыры ол чедирген. Кызыл бодунун төөгүзү болгаш чаңылдары-биле онзагай болуп турар. 72 бажыңныг, 468 чурттакчылыг суур турганын-

дан, ам политиктиг, экономиктиг, культурлуг улуг төп болу берген. Мында республиканың эрге-чагыргаларының дээди органнары, садыг, үлетпүр, одалга-энергетика, орук-транспорт, тудуг, чуртталга-коммунал ажыл-агый мөөңнеттинген. Оон аңгыда кайгамчыктыг төөгүлүг болгаш чараш тураскаалдар—Тываның В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театры, Национал музей, «Сүбедей» аттыг спорткомплекс база мында турар. Республиканың чурттакчы чонунун үштүң бир кези янзы-бүрү нацияның, аңгы-аңгы шажын-чүдүлгелиг кижилер Кызылда чурттап-ажылдап турарын ол айтыпкан.

Кызыл хоорай географтыг тургузуунун талазы-биле кончук онзагай черде туруп турар. Ол Азия дийтиң чиге төвүнде, Би-Хем биле Каа-Хемниң каттышкан белдириңде, күчүлүг Улуг-Хемниң эринде чаптылган. Найысылал кызылчылар, силерниң тургузукчу

күш-ажылыңарның ачызында сайзырап, чаагайжыды туттунуп, аян-шинчи кирип олар, силерниң ол күш-ажылыңарны бедии-биле үнелеп турар бис. Оон-биле чергелештир чурттуң өске хоорайлары-биле бир дөмей Кызылда кылып, шиитпирлээр ужуруг айтырыглар эвээш эвес. Чамдык бергелер турза-даа, кызылчылар төрөөн хоорайын улам хөгжүдөр, өг-бүлө, кижилер бүрүзү тодуг-догаа, таарымчалыг, айыыл чок чурттазын дээш туржуп турарлар.

Республикада амгы үеде социал-экономиктиг хөгжүлдениң чаартылгалары эгелзэн. Чазакта болгаш муниципалитеттерде амыдыралдың бүгү талаарын дүрген хөгжүдериң төлөвилелдери бар болу берген. Оларны амыдыралга боттандыраарга Кызылдың төөгүзүңге чаа арыннар ажыттынар. Кызылчылар болгаш республиканың чурттакчылары бодунун найысылалыңа ынактар, оон төөгүзүңге чоргаарланыр. Кызылдың келир үези улуг деп чүвени шуптувус билир, идегээр бис. Ол бистерниң тургузукчу ажыл-иживистен хамааржырын Чазак Даргазы чугаазыңа демдеглээш, түңнелинде кызылчыларга чаагай кадыкшылды, быжыг найыралды, чаңгыс эп-сеткилди, бир демниг кады ажылдажылганы, чедииш-киннерни күззэн.

Кызыл хоорайның Хүнүнүн байырлалыңа тураскааткан чонун чыскаалы болгаш митинг найысылалдың хөй национал чурттакчыларының акы-дунмалышкы быжыг найыралының, чаңгыс эп-сеткилдиниң, оон ачызында кызылчыларның улус ажыл-агыйының бүгү адырларыңа чедип алган чедииш-киннериниң көргүзүү болган.

Таан-оол ХЕРТЕК.

СОНУУРГАНЧЫГ БОЙДУСТУҢ БЕЛЕКТЕРИ

Найысылалдың тывылганындан бээр 94 харлаан оюнга тураскааткан байырлыг чыскаал болуп турар аразында Виктор Көк-оол аттыг театрың долгандыр турар чадаларыңа хоорайның ясли-садтарның, школаларның уругларың болгаш өөреникчилериниң, боттарының ада-иелери-биле кады демнежи тургаш, хол-биле кылган янзы-бүрү ногаа-чимис аймаандан кылган чараш, чаптанчыг "Бойдустан белектери" чогадыкчы мөөрей-делгелге аажок солун болду. Аңаа хоорайның барык шупту уруглар садтары киришкен деп болур.

Япон огурең аймааның хевирлери — кабачоктан, тыквалардан кылган тоолчургу дүрзүлөр, овурухевирлер - уругларның болгаш ада-иелериниң, башкыларның чогадыкчы тура-соруун, хөөнүн бараалгаткан кылыглар мырыңай хөй. Артында аттары безин янзы-бүрү - "Чаптанчыг фантазия", "Фермерниң ак-кызыл күзели", "Золушканың каретазы" дээш-ле, баар. Бо бүгүнү сөстөр-биле чугаалаан-даа херээчок, ону чүгле көөр болза эки деп санаар-дыр мен.

Конкурстун комиссиязыңа "эң-не, эң-не" дээн композицияларын илередири берге-ле турган боор. Ынчалза-даа мөөрей дээр-ге, мөөрей-ле болгай, эвээш эвес акша түңнүг шаңнал дээш, киржикчилерниң идепкейи аажок база ол ышкаш кым эң эки киришкенил, кым арай-ла кошкак болганын демдеглекседим. Кижилер бүрүзү

кызып-кылайып, чогадыкчы хөөн-биле чогадып кылып тургаш, кылган чүүлдерин комиссия илереткеш, түңнелдерни үндүрген.

"Коллективчи чогадыкчы ажыл-херек дээш" номинацияга 1-ги черни №5, №12, №9, №8 болгаш №32 уруглар ясли-сады үлешкеш, тус-тузунда 3 муң-3 муң рубль-биле шаңнаткан.

"Гран-при" шаңналы - "Эң-не онзагай болгаш чаңгыс аай композициялар дээш" уругларның №29 сады 5 муң рубль-биле шаңнаткан.

Ийиги черни - хоорайның поликлиниказы, №23, №21 уруглар садтары алгаш, 2-2 муң рубль-биле шаңнаткан.

"Консервалаан ногаалар продукциязының янзы-бүрүзү болгаш сонуурганчыг овурухевир дээш" номинацияга 1-ги черни №3 школа болгаш №12 сад ниитилели алгаш, 3-3 муң рубль-биле шаңнаткан.

"Элбек дүжүт" номинацияга №1 ПТУ 3 муң рубль түңнүг шаңналы алган.

"Хол-биле кылган каасталгашимелде композициязы" деп номинацияга 1-ги черни №6, №4 уруглар садтары алган, оларның шаңналы - 3-3 муң рубль, 2-ги черни - №1, №4, №11 школалар ап, тус-тузунда 2-2 муң рубль-биле шаңнаткан.

Деткимче шаңналдар-биле хоорайның №36, №14, №39, №35, №11, №18, №31, №3 уруглар садтары болгаш №2 школа шаңнаткан.

Чиик өртектиг аш-чем, далган-тараа аймаа

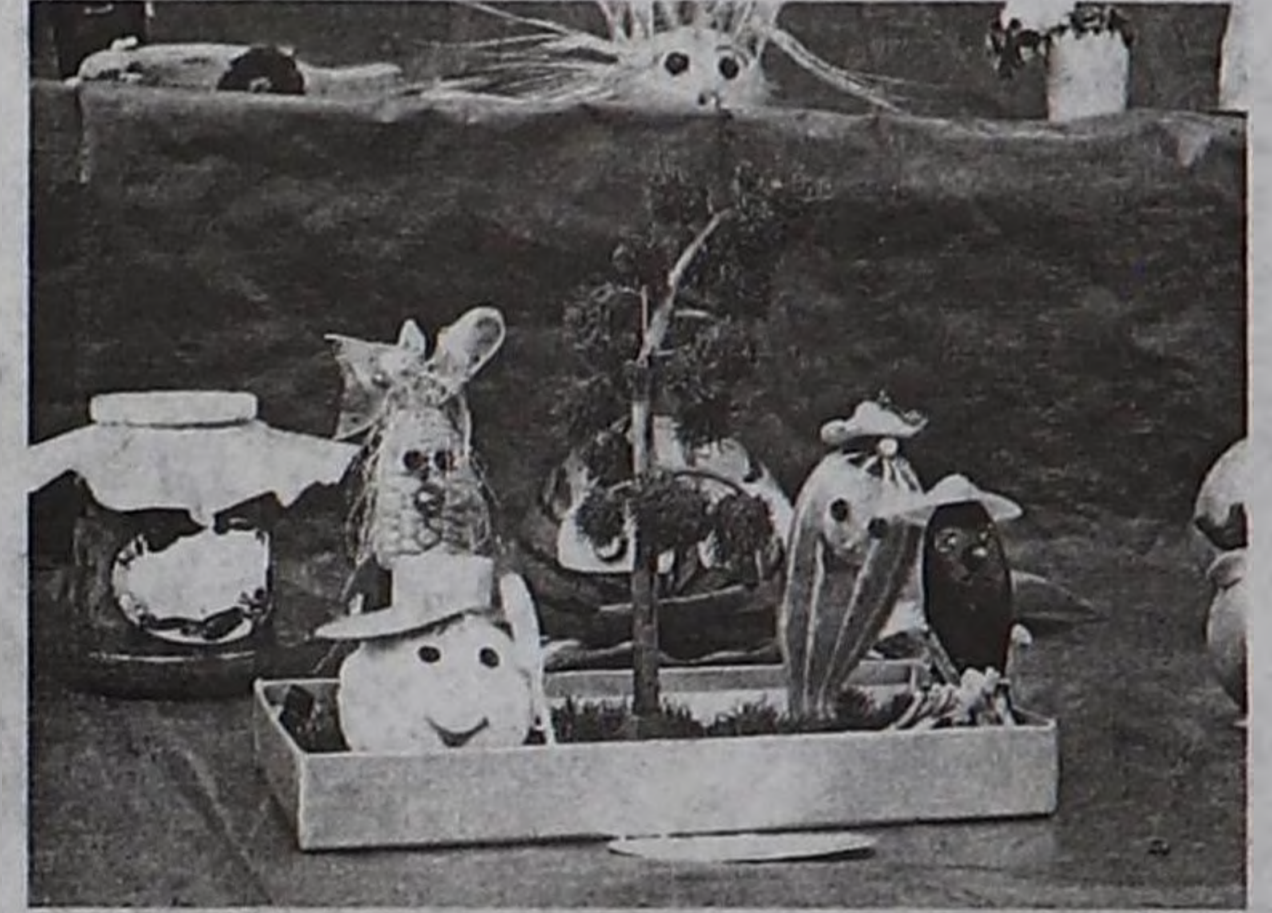
Салчак Токаның тураскаалы турар Тыва эки турачылар кудумчузунун кеззэнге, чаңчыл апарган ярмарка-садыглаашкын база хоомай эвес эрткен. Садыглаашкынга киришкен организациялар, бүдүрүлгелер бо үеде база арайла эвээш болду. Ынчалза-даа бо чоокку үелерде болуп турган шак мындыг хемчеглерге боттарының бараанын дүргени-биле садып-саарыптар арганы болгаш хыын тыва берген сайгарлыкчылар боттарының барааннарын делгеп, бүдүрген продукциязын белени-биле садар аргалыг болган. Маңаа хоорай чагыргазы эң-не чараш кылдыр дериттинген садыгжы олут болгаш барааннарын чараштыр, этикет-норма езугаар оларны делгээнин көрүп турган. Эң-не хөй, массалы-биле садыглаашкын кылган бүдүрүлгелер дээр-ге - "Урянхай", "Нанеташилиниң колбаса кылыглары", "С.Шойгу аттыг "Балгазын" КАК-тың, Кызылдың балык болбаазырадыр заводунун баартактарының чанында кижилер дээр-ге, кижилер! Ярмарка-садыглаашкынга киришкен хууда, күрүне-даа бүдүрүлгелери эвээш эвес орулганы алганы кандыг-даа чигзиниг чок, чүге дизе биезги үелерде ышкаш эвес, акшакөпеектиг кижилер күззэн чемин, бараанын садып алып аргалыг апарган үе-дир бо.

Карим МОНГУШ.

Авторнуң тырттырган чуркутары.

Золушканың каретазы.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

Тыва Республиканың девискээринге арага аймааның продукциязын үүрмектеп садарына чөпшээрел бээриниң Чурумунга өскерилгелер кирир дугайында
Кызыл хоорай 2008 чылдың июль 29 № 455

Федералдыг хоойлужудулгага дүүштүр Тыва Республиканың Чазаның актызын кылыр сорулга-биле Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. «Тыва Республиканың девискээринге арага аймааның продукциязын үүрмектеп садарына чөпшээрел бээриниң дугайында» Тыва Республиканың Чазаның 2006 чылдың июнь 21-де №788 доктаалы-биле бадылаан Тыва Республиканың девискээринге арага аймааның продукциязын үүрмектеп садарына чөпшээрел бээриниң Чурумунга дараазында өскерилгелерни кирир.

1. 4.4 пунктта дараазында уткалыг домакты немээр:

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының бирги оралакчызы С.ТЕН.

«Социал хандырылга албан черлериниң кырган назылыг болгаш инвалид хамаатыларга бээр социал ачы-дузалар төлөвирлериниң болгаш тыпсырының негелделериниң база чурумунун дугайында» Тыва Республиканың Чазаның 2005 чылдың май 19-та №646 доктаалына өскерилгелер кирир дугайында

Кызыл хоорай 2008 чылдың август 18 № 467

Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. Социал хандырылга албан черлериниң кырган назылыг болгаш инвалид хамаатыларга бээр социал ачы-дуза төлөвирлериниң болгаш тыпсыр негелделериниң база чурумунун дугайында» Тыва Республиканың Чазаның 2005 чылдың май 19-та №646 доктаалы-биле бадылаан социал хандырылга албан черлериниң кырган болгаш инвалид хамаатыларга бээр ачы-дузалар төлөвирлериниң база тыпсырының негелделериниң база чурумунун дугайында Дүрүмге дараазында өскерилгелерни кирир:

1) «Республика бюджетиниң күсели-биле социал ачы-дуза чедирер, ол ышкаш социал хандырылганың доктаамал ажылдаар албан черлериниң төлөвирлиг ачы-дуза чедирер чуруму» деп 2 кезектин он бирги, он ийги абзацтарын дараазында уткалыг абзац-биле солугур:

«Кырган назылыг болгаш инвалид хамаатыларны доктаамал ажылдаар албан черинге ажааганы дээш ай санында төлөвириниң кемчээли оларга бээр-биле доктааткан пенсияның 75 хуузу (ооң иштинде кырган

«Чөпшээрел алыр кижиги ону бээр дугайында шийтпирни хүлээп алыр хуусаазында документи-лерни четче звес кирирген азы чөпшээрел алырында ойталаан таварылгада бо Чурумунун 4.1 пунктузунда көрдүнгенин езу-гаар бүгү документи-лерни кирир хүнүгө чедир чөпшээрел бээрин соксадыр;

2) ийиги абзацтын 5.1 пунктта «четче звес документи-лерни кирир» деп сөстөрнү ап каалтар.

2. Бо доктаалды «Тувинская правда» болгаш «Шын» солун-нарга парлаар.

3. Бо доктаалдың күүселдезин хынаарын Тыва Республиканың Экономика яамызына дагзыр.

назылыг болгаш инвалид, боду башкарып ажааттынарнын долузу-биле чидирген (ооң иштинде харысалга оонап болбас) болгаш кадыының байдалы-биле доктаамал хайгаарал хереглээр) болур.»;

2) он ийиги абзацтын 1 кезээнде, бирги абзацтын 2 кезээнде «Тыва Республиканың Күш-ажыл, социал болгаш аныяктар политиказы яамызы» деп сөстөрнү «Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш социал политика яамызы» деп сөстөр-биле солугур.

2. Доктаамал ажылдаар албан черлеринге ажаатканы дээш кырган назылыг болгаш инвалид хамаатылардан кирген хөреңгини социал хандырылга албан черлериниң чогулмалыг ажылгап турарына хыналданы Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш социал политика яамызы боттандыраар.

3. Бо доктаалды «Тувинская правда» болгаш «Шын» солун-нарга парлаар.

4. Бо доктаалдың күүселдезин хынаарын Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш социал политика яамызына дагзыр.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың Юстиция херектериниң талазы-биле яамыга Тыва Республиканың Чазак Аппарадының, Тыва Республиканың Эптештирилге судьяларының болгаш күрүнениң нотариалдыг конторалар ажыл-чорудулгазын хандыраар талазы-биле агентилелдин штаттыг ажылдакчыларын дамчыдып бээр дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДАРГАЗЫНЫҢ ЧАРЛЫ

«Тыва Республиканың Юстиция херектериниң талазы-биле яамыны тургузар дугайында» Тыва Республиканың Чазаның Даргазының 2008 чылдың август 25-те №191, «Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнының структуразының дугайында» Тыва Республиканың Чазаның Даргазының 2007 чылдың май 27-де №95 Чарлыныга өскерилгелер кирир дугайында» №193 Чарлыктарына дүүштүр доктаадырым болза:

1. Тыва Республиканың Юстиция херектериниң талазы-биле яамыга Тыва Республиканың Чазак Аппарадының 10 штаттыг ажылдакчызын, Тыва Республиканың Эптештирилге судьяларының болгаш күрүнениң нотариалдыг конторалар ажыл-чорудулгазын хандыраар талазы-биле дүшкен агентилелдин 33 штаттыг ажылдакчызын күш-ажыл төлөвириниң фондузу болгаш оларны тударына өске-даа материалдыг чарыгдалдар-биле кады дамчыдып бээр.

2. Тыва Республиканың Саң-хөө яамызы ажылдакчыларның күш-ажыл фондузун, ооң иштинде чаа тургустунган Тыва Республиканың Юстиция херектериниң талазы-биле яамының күрүнениң хамааты албан-хаакчыларына хоойлуда көрдүнген бүгү төлөвирлерни хевирлеп тургузарын хандыраар.

3. Чаа тургустунган Тыва Республиканың Юстиция херектериниң талазы-биле яамының аппаратады Кызыл хоорайның, Чүлдүм кудумчузунда, 18 бажына ажылдаар.

4. Бо Чарлык аңаа ат салган хүнүнден күштүг болур.
Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.
Кызыл хоорай 2008 ч. сентябрь 10 №206

Кышка белеткел – хүннүң чугула айтыры

Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазына келир кыштың одалга сезонунга республиканың белеткелиниң дугайында «Төгерики стол» парламентиниң биче залына Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазының даргазының хүлээлгезин күүседип турар Борис Балчий-оолдун башкарылгазы-биле болуп эрткен. Аңаа ийи палатаның депутаттары, экономика сайыды Сергей Тен баштадыр кол-кол яамыларның сайыттары, «Каа-Хем» хөмүр-даш разрези» КАН-ның дашкаартан удуртукчузу Олег Базиев, Россияның Тыва Республикада Федералдыг үндүрүг албанының удуртукчузу Дмитрий Кастырин, чамдык тус чер чагыргаларының удуртукчулары олурушкан. «Төгерики столдун» ажылына ТР-де Федералдыг кол инспектор Александр Попов база киришкен.

Эрткен чылдың бо үезинге деңнээр, бо чылын республика иштинге хөмүр-даш сөөртүр талазы-биле байдал чүгээр дээрзин үлетпүр болгаш энергетика сайыдының хүлээлгезин күүседип турар Карим Саган-оол бодунун илеткелинге демдеглээн. Сентябрь 8-тин байдалы-биле республиканың бюджет албан черлери хөмүр сөөртүр планын 38,7 хуу күүсеткен. Ыраккы кожууннарга сөөртүлгө 40,8 хууга күүсеттинген. Хөмүрнү кол-ла белеткеп турар «Каа-Хем» хөмүр-даш разрези хөмүрнү казып белеткээр ажылдарны 109 хуу күүсеткен.

Үзүктелиишкинниң үндезиннери

Ооң-биле чергелештир хөмүр-даш сөөртүлгезиниң бергедежиپ турар байдалынын, үзүктелиишкиннериниң чылдагааннарын К.Саган-оол база айтыркан. Эң-не кол чылдагаан – «Каа-Хем» хөмүр-даш разрези» акционерлиг нийти-лел биле хөмүр хереглекчилериниң аразында керээни чорударын чаңгыс аай шийтпирлеп албаанындан, хөмүр чүдүрер графиктин үстүп турарына чедиргени.

Бо айтырыгны август айда Чазакка база чугаалашкан болганда, ооң соонда кандыг өскерлииш-

киннер болганын дээрзин федералдыг инспектор Чазактын төлөөлериинден база сонугаан. Экономика сайыды Сергей Тенниң тайылбыры-биле алырга, ол хурал соонда хөмүр сөөртүлгезин доктаамал хыналдага алган, сөөртүлгени дүргедеткен. Ол ышкаш Чазак ыраккы кожууннарже хөмүр сөөртүлгезин долу акшалан-дырган, сентябрь 1-ден 20-ге чедир даштыкы рынокче хөмүр садарын, Саян артында чөпшээрел чокка хөмүр сөөртүлгезин долузу-биле хораан. Шагаан-Арыг ЧЭТ-ке Элегестин 1000 тонна хөмүрүнүн шенелде одалгазын чорудуп эгелээн дээрзин К.Саган-оол илеткээн. «Енисейнин бүдүрүлгө компаниязы» ХАН белеткээр хөмүрүн тоннада 450 рубльге садарын көрүп турар.

Хереглелдин кемчээлин тодарадыр

Кышты чогулмалыг ажары одалгадан хамааржыр чүве болганда, чыл санында республикага чеже кемчээлди хөмүр херегин Чазак санап тодараткан тургу дег.

«Чүгле эрткен чылдың төнчүзүндө эгелеп, Чазак ол айтырыгны өөренип эгелээн. Ооң мурнунда «Республикага чеже кемчээлди хөмүр херегил?» деп бөдүүн айтырыгга биске кым-даа тодаргай харыыны бербейн турган. Бо хүннерде Чазак-биле кады кожуун аайы-биле хереглелдин кемчээлин тодарадыр ажылды чоруткан. Түннелинде хереглелдин экономиказының кемчээли 70 муң тонна четкен. Каа-Хемниң хөмүр уургайы тодаргай график-биле ажылдаар ужурулуг. Ол керээлери тодаргай чарганындан улуг хамааржыр. 2009 чылда кожууннар-биле хөмүрнүн хереглелин кемчээлин болгаш сөөртүр тодаргай хуусаазының талазы-биле керээлери чарарына беле-бис» дээрзин Олег Базиев хуралга демдеглээн.

Хуу кижилерни куруглатпас

База бир эң бергедежип турар айтырыг – хуу кижилерни хөмүр-биле хандыраары. «Рестопсбыт» бүдүрүлгезиниң складтары бо үеде хос туруп турар. Хөмүрнү кайыын-даа алганы билдинмес, тоннада 1200-1500 рубльге садып турар кижилер көвүдээн. Хөмүр алырына чиигелде чок бөдүүн өг-

бүлелер, пенсионерлер хары угда хөй хөмүр садып ап шыдавас дээрзи билдингир. Хөмүрнү оларга өйлеп садып турар чер республикада чок. Каа-Хем хөмүр-даш уургайы хуу кижилерге хөмүр чүдүреринге мурнунда неделяда чаңгыс хүн доктаадып каан турган болза, ам үш хүнү берген дээрзин уургайының удуртулгазы демдеглээн.

Кышты чылыг, чырык чок ажар чыгы

Эң берге байдалда туруп турар, мурнунда алгы-тон фабриказына хамааржып турган дөрт нийти чуртталга бажынының 200 чурттакчыларының, оларның иштинде бичии чаш ажы-төлдүн салым-чолу депутаттарны дүвүреткен. Херек кырында ында нийти чуртталга бажыны-даа чок, а анаа-ла тудуг вагончиктеринде кижилер чурттап турар.

«Ында чурттап турар кижилерниң салым-чолу берге байдалда. Ол тудуг вагончиктери Кызыл хоорай чагыргазына бе азы республиканың Чазанга хамааржыр бе деп айтырыг бо хүнге чедир тодараттынмаан. Ынчангашында чурттап турар 200 ажыг кижилер бо кышты чырык-даа, чылыг-даа чок ажар чыгы апарган – дээрзин тудуг болгаш энергетика сайыдының хүлээлгезин күүседип турар К. Саган-оол демдеглээн.

Өртекти өйлээр

База бир бергедежип турар айтырыг – хөмүр-даш өртөө. Каа-Хемниң хөмүр уургайы хөмүр өртөөн 720 -ден 950 рубльге чедир өстүргенин Красноярск крайда Монополияга удур федералдыг эргелел үндөзүн чок деп санаан. Ынчалза-даа ол бүдүрүлгө хөмүрнү ам-даа 950 рубльге саарып турар хевээр. Ооң-биле чергелештир Тыва Республикада тариф албанының санап тодаратканы-биле бир тонна хөмүрнүн өртөө НДС чокка 723 рубль дээрзин тодараткан. Ол айтырыгны шийтпирлеп, өртекти өйлээр талазы-биле Чазак доктаамал хыналдага алыр дээрзин экономика сайыды Сергей Тен демдеглээн.

«Төгерики столга» чугаалашкан кышка белеткел талазы-биле айтырыгга хамаарыштыр тодаргай сумелерни хүлээп алган.

Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазының парлалга албаны белеткээр.

Хөмүр-даш сөөрткен улуг машиналарны чурттакчылыг черлерге бо-ла көрүп болур.

СПОРТ • СПОРТ • СПОРТ

Хоочуннар аразынга Василий Чалзыр шүүлген

Кызыл хоорай чагыргазының шаңналы дээш 50 хардан өрү назылыг хоочун мөгелер аразынга тыва хүрешке чаңчыл болган бо чылгы маргылдаа «жиндинде хир чок» аяс, чылыг хүнде, Хоорай байырлалының үезинде, сентябрь 14-те, найысылалда Тываның 5 чылы аттыг стадионга болуп эрткен. Чаңгыс-ла хомуданчыг чүве – көрүкчүлөрниң стадион долбас болганы. Мен бодаарымга, бо байырлалды массалыг кылдыр эрттиреринге чаңгыс-ла шаптыктап турган чүүл – күскү дүжүт ажаалдазы. Бо дыштаныр хүннеринде дыка хөй кызылчылар, а ынчап кээрге, көрүкчүлөр, боттарының картофель шөлдөрүнче азы дачаларынче далажып чоруп турган-дыр.

Хүрешке бо чылын 47 хоочун мөге киришкен. Оларның аразында мурнунда чылдарда республикага билдингир чораан мөгелер эвээш эвес. Шыырак мөгелерниң чамдыктарының аттарын бо кыска чүүлге чоорту адап, бижий бээр мен.

Маргылдаа эгелээн соонда, баштайгы ийи салыг удатпайн доосту берген. Үшкү салыгдан эгелээш, бо чылгы маргылдаага тиелекчи бооп болур мөгелерниң аттары көрүкчүлөргө колдуу билдине берген.

Шынап-ла, үшкү салыгга маргылдааның эң шыырак дээн алды мөгези арткан. Ол дээрге, республикада ады-сураа алгы берген мөгелер Иван Хураган (Кызыл), Ынаалай Сергей (Эрзин), Өлзей Ооржак (Кызыл), Михаил Тюлюш (Тес-Хем), Николай Ондар (Чадаана) болгаш Чалзыр Василий (Тес-Хем) олар-дыр. Бо мөгелерниң үжү Тес-Хем кожуун чурттуг. Оларга база арткан өске мөгелерге хамаарыштыр чүнү чугаалап болурул?

Баштай маргылдааның эң улуг назылыг мөгези – Өлзей Ооржакты алыылы. Ол Кызыл хоорайның хоочун чурттакчызы, спортка аныяк назымындан бээр хандыкшаан кижиге. Хүрешке база аажок. «Хоочун коктуг» дээр ийикпе, бо маргылдаага ол багай эвес, харын-

даа эки хүрешкен. Чижээ, үшкү салыгга ол Чадаана хоорайдан бодундан он хар биче назылыг Николай Ондарны чараш арга ажыглааш, октады.

Иван Хураган спорттун үш хевиринге «ССРЭ-ниң спорт мастери», «Кызыл хоорайның хүндүлүг чурттакчызы» аттарның эди-

лекчизи, 1970-1980 чылдарда хүрешке республиканың каш дакпыр чемпиону, Тываның болгаш Моолдун Баян-Улгий аймааның арзылаң мөгези. Ол үшкү салыгга чаңгыс чер-чурттуу, а Иван Иванович боду Тес-Хем чурттуг кижиге деп чүвени хүрешке ынактар эки билдир, Василий Чалзыр-биле ужуражы берген. Олар аразында дыка үр хүрешкенер. Кайызы-даа арга кылырын каш-даа катап оралдашкан. Ынчалза-даа бот-боттарын эки билчир мөгелер октажып чадап шаг болган. Василий Чалзыр база республикада билдингир мөге, Кызылга мурнунда эртип турган хүрештерге ийи-даа катап шүглүп чораан.

Бо ийи мөге чартык шак ажыр хүрежип келген соонда, бир чай аразында Василий Чалзыр катый каккаш, удурланыкчызын чараш

октап алган. Чамдык улус И.Хураганның октадып алганынга хомудал, үрүңейжи берген. Шак ынчалдыр бо маргылдааның тулган чемпиону адынга бир кол кордакчы И.Хураган октады. Ол хоочуннар аразында сөөлгү ийи чылда эртип турган хүрештеринге ийи катап үжүүр былаашкан сурагыг мөге.

Дараазында хүрешкен ийи мөге – Сергей Ынаалай биле Михаил Тюлюш олар болган. Сөөлгү бо мөге бо чылын В.С.Биче-оолдун чырык адынга тураскааткан маргылдаага шүглүп үнгөн. Амгы үеде хоочуннар аразында республиканың шыырак мөгелерниң санынче чөптүү-биле кирип турар. Ол Тес-Хем кожуунун О-Шынаа сумузунда хууда мал ажыл-агыйлыг.

М.Тюлюштүн бо салыгга удурланыкчызы болган Сергей Ынаалай республикада сурагыг чылгычы кижиге. Ол Кызылга И.Хураганның шаңналы дээш хоочуннар аразынга ийи чыл бурунгаар эрткен хүрешке шүүлгеш, «ВАЗ» марканың чиик автомашыназын шаңнал кылдыр алганын көрүкчүлөр сактыр. С.Ынаалайның чүгүрүк аъттары республика Наадымнарынга каш-даа катап эртип турган. Хөөредир болза, боду-даа, аъттары-даа чүгле чиик автомашиналар шаңнал кылдыр алыр чаңчылдыг мөге кижиге-дир.

Кончуг шыырак ийи мөге база дыка үр хүрешкен. Бо удаа Сергей Ынаалай бодундан каш хар биче удурланыкчызын ыяк октап алган.

Түннелинде Кызыл хоорай чагыргазының шаңналы дээш хоочуннар аразынга эрттирген бо маргылдааның тулган чемпиону атты Тес-Хемниң мөгези Василий Чалзыр чаалап алган. Сергей Ынаалай үжүүр былаашкан. Үшкү, дөрткү черлерни Өлзей Ооржак болгаш Михаил Тюлюш үлөшкенер.

Маргылдааның тиелекчизинге 50 муң рубльди Кызыл хоорайның мэри Вячеслав Ховалыг тывыскаан. Ийиги черни алган мөге 30 муң рубль, а үшкү, дөрткү черлерни алган мөгелер 10-10 муң рубль биле шаңнаткан.

Мөгелерни ниитизи-биле сеске чедир өртектиг белектер-биле шаңнаан. Өлзей Ооржак «Маргылдааның эң улуг назылыг киржикчизи» деп тускай шаңналга, а Октябрь Түлүш «Тиилелгеже чүткүл дээш» деп шаңналга төлөптиг болган.

Хүрешке Арзылаң мөге Наважап Радислав комментаторлаан. Боду мөге кижиге болгаш хүрешти дыка солун кылдыр тайылбырлаанын көрүкчүлөр сонуургаан.

Юрий КӨК-ООЛ.

Авторнун тырттырган чуруктары.

Эрткен пятницада Улуг-Хем кожуунун Чаты сумузунун тургустунганындан бээр 60 чыл оюн демдеглээн байырлал Чодураа суурга болуп эрткен. Аңаа бистиң корреспондентивис киришкеш келген. 60 харлаан суурдан оң репортажын сонуургаңар.

Чаты сумузунче шөйүлген орукту чаартып эгелээн болду. Орукту калбак, делгем кылдыр чарып каан. Онгул-чингилдерни дууглап, сайны төккен. Бо чылын көвүрүгге чедир асфальтылаар, оон артканын дараазында чылын кылыр деп турар.

Узун баткан кудумчуларда бажың-балгатты көөрге-ле, байырлал аян-шинчи эскертинип кээр, дөгережи чаражы аажок кылдыр ак чугай-биле чугайлаттыганын, арыг-силиг.

Чаты суму чагыргазынга кээп доктаагаш, оон даргазы Э.А.Маскыр-биле ужураштывыс. Аалчыларын аяк шайы, аш-чеминиң дээжизи-биле уткуп, дүвүрөп чоруп турлар.

—Бо дээрге төөгүлүг бажыңдыр. Маңаа шаанда колхоз конторазы турган, оон соонда чоокка чедир уруглар сады турган, чарты эң туруп бээр, уруглар садын көжүрүпкеш, суму чагыргазы боду көжүп келген. Ат-сурагыг, чодураажыларның угаан-бодалында артып калган өгбелеривис маңаа ажылдап турган, оларны орнун ээлеп, аныяк башкы Эмилия Андреевна суму чагыргазының даргазында сонгутааш, ажылдап эгелээни бо. Ажылдап эгелээни билек, сумунун 60 харлаанын эрттирер улуг үүле аңаа онаашкан,

ынчангаш бо каш хонукта чай-хос чок ажылдап турар улус бо – деп, хоочун башкы Светлана Көкер-ооловна Соскар чугаалай-дыр.

Дозууг чыды безин чиптээн, чаа септээн чагырга бажыңыга шайлапкеш, шупту Кара-оол Натпий-оол аттыг көдээ Культура бажыңыга кээривиске, чон зал долу, хостуг олут чок кылдыр чыылган.

Фойеде «Чодурааның чоргааралы» деп стендиде Тываның атсурагыг оолдар, кыстары – чодураажыларның чуруктары сонуургап көрүп тур бис. Эң эгезинде ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.В.Кара-оол, ТР-ниң Улуг Хуралының даргазы В.М.Оюн, Тываның баштайгы эртемденнериниң бирээзи, география эртемнериниң кандидаты Шактаржык Калгажык, Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы, чогаалчы Кара-оол Натпий-оол, аныяк эртемденнер М.Б.Кунгаа, Г.Д.Сундуй дээш, кымнарны чок дээр. Библиотекада улуг дүрүп аар стендиде суурнуң хоочун чурттакчыларының ажыл-амыдыралын көргүскен фото-чуруктар делгелгезин сонуургадым. Оон аңгыда чодураажыларның бөгүнгү ажыл-амыдыралын көргүскен чуруктар база бар.

Хөгжүм үнү диңмиттелген соонда, көжеге-даа ажыттыганын. Байырлал эгелээн. Суму чагыргазы-

ның даргазы Эмилия Маскыр чыылган чонга байыр чедирип, суурнуң ажыл-амыдыралын кысказы-биле аалчыларга таныштырды. Сценаның солагай талакы ханазында аскан экранга чаңгыс чер-чуртууглары хоочуннарның чуруктарын көргүзүп турар. Чодураа суурну тудуп тургускан тудугжулар, колхоз-совхоз үезиниң мурнакчы малчынарны, маадыр иелер болгаш өске-даа суурнуң төөгүлүг арыннарын оон көрдүвүс.

Байырлалда чодураажыларга ырак-чооктан келген аалчылар-ла хөй. Тыва Республиканың күш-ажыл болгаш социал камгала сайыды Каң-оол Даваа чаңгыс чер-чуртуугларына Шолбан Валерьевич Кара-оолдун өмүнээзинден байыр чедирди. Аът чарыжының тиелекчизин 20 муң рубль-биле Дарга шаңнаар болганын чугаалады. Улуг-Хем кожуун чагыргазының даргазы Илья Сендин, Шагаан-Арыг хоорайның мэри Шолбан Бойбу, Улуг-Хем кожуунун тус чер Хуралының даргазы Э.М.Дөре болгаш өскелер-даа байыр чедирип, сүй белектерин сөңнеп тур. Компьютер техниказындан эгелээш, акша-төгери, ном-дептерге чедир белек-даа арбын болду.

Педиастр эмчи, Шагаан-Арыгның уруглар эмнелгезиниң эргелекчизи Алексей Донгакович Мас-

Чаты сумузунун 60 чылдааны

БИР ДЕМНИГ БАЙЫРЛААН

кыр сөс алгаш, чодураажыларның кадыгы дээш карак кызыл ажылдап чораан өгбелерин Долба эмчини, Кара-оол Донгакович, Чаш-оол Таспанчик оларны сактып, мөгейди. Ам бөгүнде кожуун эмнелгезинде чодураажылар база эмгек-жок, макталдыг, эки ажылдап чоруурун чоргаарал-биле чугаалады. А.Д.Маскыр хоочуннарга белектерни тывысты.

Хоочун башкы Варвара Санчаевна Шивит «Чатыга келгенимде, чалыы шаамны сактып кээр мен» деп шүлүктевишаан, өөреникчилерин эдиртип алгаш, экскурсиялап чоруп турганын сактып, оон өөреникчилери төлөптиг кижилер болганынга өөрүп чоруурун чоргаарал-биле чугаалады.

Ачазы Чатыга колхоз даргалап чораан Иван Григорьевич Наговицын ачазының болгаш оон үежилериниң дугайында солун сактыышкыны кылды. Алдарлыг саанчы Дыдыраш Комбуевна Донгак байыр чедиргеш, «Чараш суурум Чодураа чайынналып, чечектелзин» деп чүүлүн «Улуг-Хем» солунга парлатканын чугаалады. 83 харлыг хоочун тудугжу Дарый-Хуурак Сатович бо-ла кудумчуларда бажыңнарын тутканын, школа, уруглар садының тудуунга үлүүн киргенин сактып чугаалады.

Солун сактыышкыны Нацио-

нал школаны хөгжүдөр эртем-шинчилел институтунун ректору, эртемден Галина Донгаковна Сундуй кылды: —Эртем литературазынче Тываның хамык аймактарын санап тургаш «Донгактар» болгаш «Чаты Донгактары» деп терминер-биле донгактар кирген. Чатыжыларның кайгамчык төөгүгө кирген чүүлү бар. Ол чүл дээрге, репрессияның коргунчуг кара чылдарының үезинде Тываның ийи суурундан чаңгыс-даа репрессиялаткан кижиге чок бооп турар. Ол дээрге Бай-Тайганың Бай-Тал биле Улуг-Хемниң Чаты сумузу болуп турар. Ынчан Чатыга суму даргазы Лопсан дарга деп кижиге турган. Ол бүгү чонун чыып алгаш, «кандыг-бир частырыг-даа болган болза, бот-боттарын хоптажып халчып турбас, маңаа боттарывыс эдип алылыңар» деп чонун чагып чораан. Чонда шолазы Дөртөн Сырайтыр дээр. «Буруудан кижилерни дөртөн сырайтыр мен» дээр турган ышкажыл, чогуу анаа аксы-биле ындыг, херек кырында кымны-даа эриидеп, эттеп көрбээн. Ажылдан чалданмас чонун организастап, уштап-баштап билдир дарга чораан чүве-дир. Бөгүнгү суму чагырыкчызы Эмилия Андреевна дээрге мээң бодумнун өөреникчим-дир. Мындыг алдарлыг өгбелерин дөзөп чону-биле эптиг-дем-

Уран чыңалды тергилерини

ЫРЫЛАРЫ ЧОННУҢ
ЧҮРЭЭНДЕ

Тыва театрның үндөзлекчилериниң бирээзи Кара-кыс Номзатовна Мунзук-биле хөй чылдарда кады ажилдап чораан артист Дадар Архиповна Монгуш хоочун-биле аразында чугаазын сактып бижээн. Ону «Хүндүткелдин демдээ» орденниң эдилекчизи, Тыва Республиканың болгаш Россияның Улустуң артизи К.Н.Мунзуктуң 90 харлаар юбилейиниң бүдүүзүндө номчукчуларыныска сонургадап парладывыс.

—Кара-кыс Номзатовна, эң баштайгы гастрольдап эгелээн үеңерни сактып көрүңер.

—Бистер эш-өөрүвүс-биле 1935—1940 чылдарда бүгү Тыва чуртувусту эргий кезип эгелээн бис. Ынчан Чадаана, Самагалдай чаа-ла туттунуп, Каа-Хем, Би-Хем, Танды кожууннарда бичи каш-ла казанактар турган, амгы бо улуг кода-суурнуң ора-сомазы-даа чок турган. Ол үеде бистер, артистер, аңгы-аңгы мергежилдин кижилери-биле кады чоруп, хары угда 2 кожуунче сургакчылаар турган бис. Чер-черлерге өглер улуг, бай-шыырак аалдар кылдыр хонган турар. Бир аалга-ла 3 хонук дургунда лекция, беседа номчул, кино-чурук, оюн-концерт көргүзүп, арааттарны радио, телефон-биле таныштырып кээр чүве болгай. Оон соонда дараазында аалдарже айттары. Чүк машиналарынга, аъттарга, сарлыктарга-даа ушка-жыпкаш, чоруп-ла турар бис. Амгы үеде бүзүрээри берге-даа бол, ала караа-биле көрүп өскөн ада-өгбелериниң амыдыралының арынна-ры, эрткен төөгүвүс-түр.

—Кажан, каяа төрүттүнген силер? Чашкы шааңарны сактып көрүңер, Кара-кыс Номзатовна.

—Танды кожуунуң Элегеске аңчы арат Номзат Хөнекович Оюнун өг-бүлезинге төрүттүнген мен. Кара чажымдан-на өскүстүң амыдыралын көрүп, аштап-суксап, доңуп-дожап, ээ көргөн кижилерге эштенчи бооп, турум чурттаар чер-даа чок хары кижилер кыдынынга өзүп келдим. 12 харлыымда Буу-Хуурак деп кижиге кадарчылап турумда, Чазак төлээлери Ужар-оол Оюн биле Билчир-оол Оюн олар мени Бай-Хаак школазынче

өөредип чорудупкан. Оон эгелээш өскүс бодумнуң амыдыралым көңүс өскерлип, эртем-билигже оруум ажыттыгган. Ол школаны 1934 чылда дооскаш, Кызылга башкы техникумунуң 2-ги курун-га өөренип турумда, театр студиязынче шилл-ге езугаар апарган. Уран чүүлче узун оруум ынчан эгелээни ол.

—Бир-ле дугаарында, Ленинградтың кинематография институтун дооскаш келгеш, 1968 чылдың декабрь 15-те силер 50 харлап туруңарда, «Хайыраан ботту» көргөн мен. Силерниң-биле кады Б.Бады-Сагаан, С.Б. Байыр, В.Ш.Көк-оол, Е.С.Кенденбил, В.Монгалбин, Д.Дамба-Даржаа, А.С.Тавакай, Д.Х.Намчыл, Н.Ө.Өлзей-оол олар ойнап турду. Кайгамчык-ла ойнаан силер. Чогум-на ынчан тыва дылыныстың чаражын, чечен-мергенин, ыры-хөгжүмнүң арыг, уянын магадап, хөрек-чүрээм дойлу, чоргааралдык карак чажын төктүм-даа. Силерниң Караңар сагыжымда ол хевээр уттундурбас болуп артып калган, ол хире күштүг болган.

—Артист кижии бүрүзү катап-таттынмас салым-чаянын болганда, кижии бүрүзү шаа-биле ойнаар. «Хайыраан ботту» төрүттүңү, чогааттынып эгелээнинден (элээн каш вариантылар турган) аңаа кир-жип, арга-сүмө кадып, бичии ши-жигештен улуг ши чедир кады ажилдажып келдвис. Шиинде кир-жикчи бүрүзүнүн омур-хевирин чоорту байыдып, көжегеден кө-жеге сайзырадырынга режис-сер Исполнениң кириген улуг

үлүг-хуузуң демдеглес аргажок.

Автор шииниң кол маадырын чүге Кара деп адааныл? Караңгы дүн, кара сагыш, кара хөлеге сагышка кирер. Ол сөстүң эң-не делгем, чырык талазы В.Ш.Көк-оолдун ады-биле холбашкан. Чечен-мерген өгбелеривис тывалар шаандан тура «кара» деп сөстү чаптап, чарашынып, чассыдып, мактаанда, ажыглаарын автор эскерген: чараш кара, эрге кара, борбак кара, хилин кара... Моон алгаш көөрге, В.Ш.Көк-оолдун Кара деп атты алганында ханы утка бар. В.Ш.Көк-оол бодунуң үежилериниң амыдыралының дугайында «Маны-Кара» деп шиини база чогааткан. «Хайыраан ботту» ойнап чоруп тура, арга-дуржул-гавыс чоорту баян, шиини ажык шөлге-даа, хову-турлагларга, клубтарга муң ажык катап ойнаан бис. Улуг уйгу үезинде ойтур сок-каш, ойна дээр-даа болза, ойнап кааптар, ол хире шээжи билер апарган бис. Ол хамаанчок «Хайыраан ботту» шээжи-биле билер көрүкчүлөр безин эмгекжок боор чорааныгай.

—Ынак режиссеруңар база ынак артистериңер кымнарыл, Кара-кыс Номзатовна?

—Эң-не ынак драматургу, башкым В.Ш.Көк-оол, оон аңгыда

И.Исполнени, А.Шатин, С.Булатов, А.Аксенов, Р.Миронович, И.Израйлевич, Н.Стаховский. Артистерден Любовь Орлованы, Вера Марецкаяны магадаар мен.

—Дыка-ла хөй рольдарны ойнаан силер аа, Кара-кыс Номзатовна?

—В.Көк-оолдун «Хайыраан бот», «Чалым-Хая», «Кажыкай», «Ынакшыл», «Эки хүн», «Маны-Кара» деп шии-лериниң дөгезинин кол маадырларын ойнаан мен. С.Тока, С.Сарыг-оол, О.Сагаан-оол, С.Пюрбю чогаал-чыларның шиилеринге дөгезинин кол маадырларын ойнааш, англи, немец, орус, казах, татар, япон, ха-кас дээш, өске-даа драматургтарның шиилеринге билдингир Луиза, Ульяна Громова, Любовь Яровая дээш, 80 ажыг роль-дарны ойнаар аас-кежиктиг болдум. Шиилерден аңгыда,

«Ак-көк хемниң кижилери», «Сегиржи алышкын», «Сөөлгү аңнаашкын» деп киноларга тырт-тырган мен. Чогаадыкчы ажылым-ның база бир солун арыннары ол.

—Улустуң ырларын чыыр ажилга база төлөптиг үлүг-

Шылчүңерни номчуй бергеш.

Шылчүңер мөге, эрткен айт-ла.

Ужар куш дег чалгынналып.

Улуг үлүг соруум кирер...

В.Ш.Көк-оолга

Уран чыңалды чажыттарлыг коппазынче

Уруг-дарың йөрээл сөстүг үдеп кагган.

Төрөөн Тывам чаялгалыг оттуг чүрээ

Төнчү чок ыр дирижеру өгбевис сен.

Хүргүлек Конгарга

Ажыр-чыргал, аас-кежиин алдаржыдып,

Аян тудуп, ындыналыр ырлай бээр сен.

Чүрээм согуу дүргедээштиң үңүң сүрүл,

Чүлүг куш дег делгемнерже ужугуптар.

Уругларымга

Бичии иштен улуг үлүг төрүттүңер.

Бичиизинден эки мөзү тыптып үңер.

Багай чүве кылбаңар деп чагып чоруур

Байгы турган сеткилим ол, уругларым.

Максим Мунзукка

Каптагайның чараш-каазын

Хажык чоннуң кежик чолун

Чаңгыс черге туңнап каан дег.

Салым каткан сылдызым сен.

Кара-кыс Номзатовнаның ырлары ам-даа чаңгыланмышаан, чонунуң сеткил-сагыжын сергедип, хей-аът кирип чоруур. Тыва дылыныс дириг чорда, оон ырлары кажан-даа төнмес.

Дадар МОНГУШ.

Кызыл хоорай. 1996 чыл.

ниг ажилдаарын аныяк даргага күзээр-дир мен. Удуртукчу кижидең ажил-иштиң темпизи кончуг хамааржыр болгай. Чедишкени-нерни күзевишаан, школа библио-теказынга, суурнуң библиотека-зынга, уруглар садынга бодумнуң чырыкче үндүргөн номнарымны белекке берип тур мен.

Хову-Аксындан Клавдия Сүктер-оол Чеди-Хөл кожуунда чурт-тап чоруур чаатыжыларның өмү-нээзинден изиг байыр чедирби-шаан, эптиг-демниг ажилдап-чурттап чоруурун чугаалааш, бай-ырлал-биле чаңгыс чер-чуртту-ларынга хөгжүмнүг байыр чедирип ырлап берди: «Чодураа суур чур-тумайны ырлаксаам кээр, Чодураа суур—чоргааралым, өөрүшкүм».

Ыраажы Вероника Чооду 1967-1968 өөрөдиге чылында Чааты ортумак школазынга өөренип тур-гаш, «Айлаң-кужумну» өөреник-чилер фестивалынга ырлааш, бирги чер алганын сактып, ол-ла ырыны 40 ажыг чыл ырлап чоруу-рун чугаалааш, чаңгыс чер-чурт-туларынга ырлап берди.

Шагаан-Арыгның №8 про-фессинал-техниктиг училищези-

ниң башкызы Н.Д.Бады-Суур аныяктарны училищезинче өөрени-ринче чалавышаан, байыр чедирди.

Хоочун культура ажилдакчы-зы Олег Донгакович Мижит-оол Лидия Ооржактың сөзүңге бижээн «Чарылбазым чалыы назын» деп ырызын чаңгыс чер-чурттугла-рынга бараалгаты.

Байырлыг кежээниң башка-рыкчызы Светлана Көкер-ооловна Соскар бүгү чонну стадионче ча-лапты. Ногаан чайт шыктыг ста-дионда волейбол маргылдаазы кидин түлүк эгелей берген. Хоочун спортчу башкылар Николай Биче-оолович Дуюган биле Александр Донгакович Дагбалдай олар мар-гылдааны организаастап эрттирди. Стадионну чуруп каастааны дыка аянныг. Аңаа уран-шевер чурукчу Кызыл-оол Донгакович Амбар-оолдун кириген үлүг-хуузу улуг.

Мөгелерниң хурежин чарлай берди. Тываның Арзылан мөгези Андрей Хертек, нарыннар Начын Коңга, Начын Монгуш, ат-сураглыг аныяк мөгелер Седен-оол Ким, Александр Хуурак, Найыр Коңга, Чечек-оол Дувендей, Күзечи Куу-лар, Сергек Ондар, Эртине Допуй-

оол, Сүктер Буян дээш, кымнары чок дээр. 64-ке бичии-ле четпес 57 мөгениң хурежи эгелээн. Бирги салыгда-ла Тываның нарын мөгези Начын Коңганы Өвүрдөн аныяк мөгө Айдың Донгак хенертен тепишаан, ойтур октап кагды. Мөгениң майысы кадырык деп чүве ол-ла болгай.

Сөөлүндө арткан алды мөгө бо: Андрей Хертек, Седен-оол Ким, Эдуард Самбуу, Болат Шаг-жы, Күзечи Куулар, Сайын-Белек Түлүш. Сөөлүндө онагларын ок-тааш Андрей Хертек, Күзечи Куу-лар, Эдуард Самбуу олар арткан. Долгандыр хурешкен соонда, Андрей Хертек ийи аныяк мөгениң кайызын-даа октааш, шүглүп үңгеш, компьютер-биле шаңнатты (деткичизи Эрес Михайлович Хуурак, Александр Спартакович Уйнукай). Кончуг шыырак мага-боттуг Эдуард Самбуу чыңге Күзе-чи Кууларны базып каапты. Эдуард Самбуу 2-ги черни алгаш, ийи каме-ралыг соодукчу-биле шаңнаткан. Иван Сандуевич Ханды деткиччи-лээн. Оон аңгыда Иван Сандуевич стадионну септеп кылырынга улуг үлүг кириштирип, пиломатериал-

биле база дузалаанын суму чагы-рыкчызы өөрүп демдегледи. Үшкү черни Күзечи Куулар ап, өңнүг телевизор-биле шаңнаткан.

Волейболга Кызыл кожуунуң уруглары чемпионнаан. 2-ги, 3-кү черлерин Шагаан-Арыгның бол-гаш Чаатының командалары ээлээн. Эр улус аразынга Шагаан-Арыгның №2 командазы үшкү чер-ни, Шагаан-Арыгның №1 коман-дазы ийиги черни алган. Кызыл-Дагдан келген оолдар чемпион-наан.

Үш аңгы хевирге аът чарыжы болган. Оларның 1-ден 5 дугаарын-га чедир шаңнаан. Чоруктуг аът-тардан Шеминиң Евгений Куулар-ның ады эрткен (өңнүг телеви-зор). Ийиги черни Чодурааның Начын Түлүштүң ады алган. Үш ду-гаарында Торгалыг ады келген. Аныяк аъттар: 3-кү черде Евгений Кууларның ады 2-ги черде Тор-галыгдан Доспан Алиманың ады, бирги черни Ак-Тал ады алган. Улуг аъттар: Торгалыгдан Байыр Донгактың ады мурнай халып кел-геш, 20 муң рубль-биле шаңнаткан. Ийи дугаарында база Торгалыг ады (Юрий Донгак) келген, шаң-

хуунары кириген болгай силер.

—Школачы чылдарымдан-на тыва улустуң ырларын чыып бижип эгелээн мен. Кылын кыдыраажым бар турган, оон та чеже шүлүк, ыр доктааттыгган чүве. 1935 чылда ол кыдыраажымны кыдыра сеткилдиг кижилер оорлаан, ам канчаар, М.М.Мунзук-биле бүгү Тываны эр-гий, кезип тургаш, катап чыыр ужур-га таварыштывыс. 1956, 1973 чылда «Тываның улустуң ырлары» деп чыындыларны үндүрдүвүс. Ол номнары белектеп тургаш, улус-туң ырларын анаа-ла дүжүрүп би-жип турган эвес, сөстөрүн эде-хере тыртар, чедир чогаадыр, аял-газын сайзырадыр дээш, ажыл-ла хөй болдур ийин. Чижээлээрге, «Хандагайты» чаңгыс куплет тур-ган болза, өскелерин чедир чогаат-тым. Ындыг чаарттынып, төрүт-түнген ырлар мырыңай эмгекжок.

—Ыры номнарын база чы-рыкче парладып үндүргөн силер ала, Кара-кыс Номзатовна?

—Ийи шүлүк номнарының авто-ру мен. «Мээң ырларым» (1968), «Ырым, куттулуп кел» (1989) деп номнарымда элээн хөй шүлүктөр ам ырлар апарганынга өөрүп чор мен. Чогаалдары чонунуң чүрээнге уттундурбас болуп артып каарга, ол дег аас-кежик кайда боор.

—Кады ажилдап чоруур эш-өөрүңерге тураскааткан одуруг-лардан сонургадап көөр силер бе.

—С.Пюрбю биле С.Сарыг-оол-га мындыг одуругларны турас-кааттым.

АЛДЫН КУДА

Бо дээрге Мамай-оол Биче-оолович биле Дадар Арбытайовна Кууларларның алдын кудазы-дыр деп чүвени дораан тайылбырлай тыртып каайн. Кымнарыл ол? Маадырларның намдар-төөгүзү, ажыл-агыйы, амыдырал-чуртталгазы-биле номчукчу чоруту таныжа бээр.

Эрткен чүс чылдың үжөн чылдарында чөөн, барыын кожууннарның арат чонунуң мал-маганы кончуг дүргөн өзүп турган. Хөй мал аал-коданның сыңышпастан, одар-белчири оларга чедишпестеп туруп берген. Тыва Арат Республиканың Чазаның доктаалын езугаар чөөн, барыын кожууннарның араттарын хөй мал-маганы биле төл кожууннарже көжүрүп эгелээн. Биче-оол Дыртык-оолович Куулар ол көшкен араттарның бирээзи болган. 1939 чылдың чайынында төрөл-дөргүлдери-биле байырлашкан, Чөөн-Хемчиктин Баян-Тала сумуздан көжүп үнүпкен. «Бай Биче-оол» (чаңгыс чер-чурттуглары ону ыңчаар шолалаар турган) өөр бир аскыр чылгызын, чүс ажыг бодазын, беш чүс хире шээр малын бөлүп мөөннээш, он шаа аът, шарыга чүгүн чүдүргеш, Адар-Төш уунче шимчепкен. Адар-Төштү ашкан, арттын бо талазынче оранчок кудулап алгаш, Ак-Хем унунга доктаап алганар. Аңаа дыштанып хонары ол. Борта бир онзагай болушкун болган. Чүл дээрге өг-бүлениң херээжен ээзи Борбак Хевекееваның эди аараан. Дүвү-далаш өг тиккеш, ынаар кири бээр билек, ие чингепкен. Олчазы оол болган. Оозун Мамай-оол деп адааннар. Ол Мамай-оол ам алдын кудазын байырлап турары бо.

Биче-оол Кууларның өг-бүлөзи Таңды кожуунга көжүп келгеш, ол хевээр аңаа турумчуп чурттай берген. Ол кожуундан кайнаар-даа барбаан, кайнаар-даа көшпээн, Таңдының хоочун чурттакчызы болу берген. Баштай «Молотов», оон соонда «Коммунизмнің херели» колхозка малчыннай бергеш, Биче-оол биле Борбак Кууларлар Суг-Бажы азы Кочетов сумузуңуң девискээринге чылдың кайы-даа үезинде ол-бо көжүп, малын малдап чурттап чорааннар. Ол хөй чылдар дургузунда Кууларлар малчын эш-өөрүндөн аңгылаанып, ховунуң ховузуңга, шынааның шынаазыңга чаңгыс өг-бүлө бооп черле чурттап көрбээннер. Чончу улуска кожа-хелбээ кайын муңзаар. Колхозтун малчыны Арбытай Оюнунуң өг-бүлөзи-биле хөй чылдарда кожа-кады чурттап, аразындан суг акпас эп-найыралдыг өңүктөр бооп чорааннар. Арбытай Оюн база-ла ук-ызыгуурлуг малчын. Ол хөй чылдар дургузунда колхоз, совхозтун малын малдап, шаннал-макталдыг ажилдап келген үлгерлиг малчыннарның бирээзи. Бо ийи алдарлыг малчыннарның өг-бүлөлери кыжын Берт-Даг, Догаан ыңчалдыр, чайын Межегейниң көктүг-шыктыг чайлагарыңга, күзүн-чазын Элегес хеминиң ол-бо талазынга чурттап, өг-бүлелеринге үнчүп-киржип келген. Оларның өг-бүлелериниң эп-найыралын улам быжыглап турган бир чылдагаан — үе черге уругларлыг. Оюннарның уруу Дадар, Кууларның огу Мамай-оол. Уруг-дарыы өзүп келирге, Кууларлар биле Оюннар дугурушканы езугаар улуг куданы-даа дүжүргеннер. Ат-алдарлыг Элегес, Межегейге база бир чаа, аныяк өг-бүлө 1958 чылдың күзү-нүнде ыңчаар тытып, амыдыралын, ажил-ижин эгелээн чүве-дир.

Өг-бүлө туткан улус ам кайыын анаа олуруп шыдаар ийик, амыдырал бодунуң негелделерин бүрүнү биле кылып, сөннөп эгелээн. Дадар төрөэн колхозунга саанчылай берген, а Мамай-оол колхозка чолаачылап эгелээн. Олар «Коммунизмнің херели» колхозка, сөөлүнде

совхозка барык бүгү назынында ажилдап келгеннер. Ажы-төлү база-ла аңаа төрттүнген, өскөн, өөрөнгөн база өг-бүлө туткан. Мамай-оол Биче-ооловичини ол хөй чылдарда машинадан дүшпээн кижиге деп болур. ЗИС, ЗИЛ, ГАЗ дээш, кандыг маркалыг машиналар мунмаан дээр. Малчыннарга суг сөөртүп чедирери — Мамай-оол Кууларның кол хүлээлгези турган.

Ол Тыва Республиканың алдарлыг малчыны, Ленинчи юбилейлиг медальдың эдилекчизи. Дадар Куулар колхозка, совхозка үргүлчү саанчылап келген. Оон саган сүдү Чагытай хөлдүн суу хире бар боор дизе мында улуг хөөрөм чохла боор. Дадар республиканың, кожуунуң мурнакчы саанчыларының одуруунга кирип, үргүлчү социалисттиг чарыштын тилекчизи бооп чораан. Оон ол ак сеткилдиг, үрө-түннелдиг ажылын Совет Чазак үнелеп көргөш, ону «Күш-ажылчы алдар» дээш деп орденниң үшкү чергези база «Күш-ажылдың хоочуну», Ленинниң төрттүнгениннен бээр 100 чыл оюнга тураскааткан «Шылгараңгай күш-ажылы дээш» деп медальдар-биле шаңнаан. Дадар Куулар Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң дөрткү чыыжының депутатыңга сонгуттуруп чораан. Ону ынаар Кочетов сумузуңуң ажилчын чону депшиткен.

Эрткен чүс чылдың сезен, тозан чылдарында баштай эде тургустунушкун, оон соонда аай-бажы билдинмес реформалар эгелээн. Оон түннелинде бүгү экономика буурап дүшкөн, эң ылаңгыя көдээ ажыл-агый. Коллективтиг ажыл-агыйларны — колхоз, совхозтарны — херекчок дээш узуткап каапканнар. Ам чүнү канчаарыл?

Угаангыр-сагынгыр, ажилгыртуттунгур база бурунгаар көрүштүг, амыдыралчы, ажыл-ишчи кижилер ол бүгүндө чогуур түннелди үндүрүп, боттары херек кырында эде тургустунуп, чүвениң аай-бажын, уг-шин тып чоруй барганнар. Ындыгарга Мамай-оол биле Дадар Кууларларны бүрүнү-биле хамаарыштырып болур. Мамай-оол Биче-оолович кожуунуң чер айтырыгларын харыылаар комитетинге чеде бергеш, арат ажыл-агыйын тургузуп алыр күзелин илереткеш, чер бээрин дилээн. Шаг-шаандан тура, улустун мал-маган кадарып өстүрүп чораан турлаа — Алаак-Бажы ыңчаар арат ажыл-агыйының чери апарган.

Мамай-оол Куулар бодунуң арат ажыл-агыйын тудугдан эгелээн. Баштай-ла чуртталга бажынын, оон-биле чергелештир чунар-бажынын тудуп кирипкен. Тудуг дээрге тудуг-ла болгай, чүү негеттинмес, чүү херегелеттинмес дээр — дорт-хөнү чудуктардан эгелээш, шопту, шил, тууйбуга чедир — шупту херек. Мамай-оол алыс чолаачы кижиге болганда. Оон-моон диленип, саттынып тургаш, багай

чүкк машиназын эптеп-септеп алган. Тудуг тударыңга бо машина улуг ажыктыг болган. Ырак чер четпес-даа бол, чоок черге — турлаг биле суур аразыңга, улуг эвес чүкк сөөртүп алырыңга ону солуур эт кайда боор. Туттунза-туттунза, Мамай-оол чоорту шээр, бода мал кажааларын, дагаа, хаван үгектерин тудуп алган. Сиген дүжүрер, аъттар чемгерер чадагай кажаалар база белең. Малга тараа каар, суггарар оңгачаларны, сиген салыр шагжаларны кылып каанын көөргө, онза-ла шевер малчын болду.

Кандыг-даа үүлени бичилеп, чоорту, аяр эгелээр болгай. Ону Мамай-оол Биче-оолович биле Дадар Арбытайовна кончуг эки билерлер. Ынчангаш эвээш малдан хөй мал өстүрүп алыры — малчын кижиниң кол сорулгазы болур. Ол дээш карак кызыл, чай-кыш, дүн-

Очерк

хүн дивейн ажилдаар апаар. Оон ыңай бойдустун чаяны бар: дириг амытан бодун солуур салгалдыг болур ужурлуг. Кижилер ону, ол чаянны чөп ажыглаар сорулгалыг. Ол чүл дээрге, малдың боозадылганын өй-шаанда чорудары, оон күжүн чайын-даа, кыжын-даа хүр тудары, малдың чаш төлүн ончаменди ажаап өстүрери болур. Кууларлар хой — мартта, өшкү — апрельде төрүүр кылдыр эдержилгени чылдың-на чорудуп турар. Бода көөргө, бо эң-не таарымчалыг үе болгу де, чүгө дээрге соок эрткен, чылыг келген-не болгай.

Баштайгы каш чылдарда бергелер хөй турган. Ынчалза-даа Кууларлар бергелерге торулбаан, кортпаан, чалданмаан. Кыска үе дургузунда карак кызыл күш-ажыл-биле ук бергелерни ажиып эрткен. Оон түннелинде ажыл-агый улам бурунгаарлап орган. Чүс төрүүр малдан чүс хураганын, чүс анайны алыры Кууларларга чаңчыл апарган. Бистиң бо берге үевисте өг-бүлө ажыл-агыйын бичини-даа кошкатпайн турары өөрүнчүг.

Чайын Мамай-оол Биче-оолович төрөл-дөргүлүн, ха-дунмазын, уруг-дарыын эвилелдеп тургаш, малынга четчир сигенширбишти белеткеп алып. Күзүн демги «чөнүк» машиназынга чүдүрүп алгаш, оозун кыштаанга дажып, оваалап алып. Ам мал-маганы эки, хүр кыштагдадып алырының магадылалы бар.

Кууларлар чүгө шээр, бода малды ажаап өстүрүп турар эвес, а харын хаван, дагааны база тудуп турарлар. Хаван, дагаага тараа, кудурук херек болгай. Мамай-оол Биче-оолович, ачазы ышкан, Көк-Хаак деп черде тараа база тарып өстүрүп турар. Ажаап ап турар дүжүдү өг-бүлениң бодунга-даа, хаван, кужунга-даа чедер болгаш артат. Оларның-биле чугаалажып ора: Силер канчап четтигип турар

улус боор силер? Бо хөй малды чеже кижиге ажаап, кадарып турарыл? дээн айтырыглар ала-чайгаар салдына бээр.

— Бисте хөй кижилер кайда боор. Мен бодум, уругларым иези база чээннерим Володя Куулар, Сергей Куулар, Сумбаа Саң-Хөө элчип-селчип дузалажыр, колдуунда-ла бо-ла бис. Бот-боттарын маңажып олурбайн, ажыл-ишче шалпычы, туттунгур кириптерге, үүлө бүде бербейн канчаар ийик. Шаанда малчыннарның хөөнү арай өске турган болдур эвеспе. Ажаап, кадарып орган малын мээнин эвес, күрүнени дээр сагыштыг. Оон ужун малынче шоолуг сагыш салбас. Кол ажылдарны дузалакчыларга, сакманчыларга дагзып кааш, боттары суурже «сургакчылап» чоруп каар. Оон каш-каш хонуктарда келбес, чиде бээр — деп Мамай-оол Биче-оолович дыка шын чиге харыы бээр болду.

— Чеже мал ажаап, кадарып турар силер, Мамай-оол Биче-оолович? — деп айтырган мен. Араттың арынында хүлүмзүрүг чырыткылаш кынды оң. Оон кезек боданып тура, харыылай-дыр.

— Барыын-Хемчик кожуунунга Самдар кожай дээр хөй малдыг кижиге чурттап чораан деп дыңнаан мен. Ол кожай улуг-даа малын, оон чаш төлүн-даа санапас кижиге дээр чораан. Малды санаарга оон бажы өспөстей бээр дээр сүзүктүг кижиге чүве-дир. Канчап билер, ол хоочунуң сүзүндө бир-ле чүве бар бооп болурун. Ынчангаш хөй баш малдыг, бай-шыырак чурттап чораан чадавас. Ашак бүгү назынында хуу ажыл-агыйлыг чурттап чораан дээр чүве. Колхоз, совхозка чаңгыс хүн-даа ажилдаваан. А малы кандыг-даа колхоз, совхозтуундан хөй. Мен база ыңчаар байый бээр ирги мен бе? — деп бодааш, «самдар-кожайлап» мал-маган бажы санапас апарган мен — деп бодунуң философиязы-биле харыылап кагды.

Ол бүгүнүң соонда малчын бажыңынче чалай-дыр. Арыг-силини хоорай чурттакчыларының оран-савазындан дудак чок бажыңче кирип, малчын өг-бүлениң чин сарыг шайын ижип, далган-таразын мажып, хойтпак-таракты чооглап пат болдувус. Ол аразында Дадар Арбытайовнаның, ажил-амыдыралы-биле таныжып алды-выс. Мамай-оол Биче-оолович өөнүн ээзин дыка мактаар, хүндүлээр кижиге болду. «Бистиң өг-бүлө-виске эң-не кол кижиге бо. Ажил-агыйга-даа, амыдырал-чуртталгада-даа улуг чөленгиш, даянгыш кижиге-дир ийин. Бо кижиге эвес болза, мээң мынчаар чурттап-ажылдап чоруур харыым кайда боор ийик, моон башталгазы чокта бүтпес» суг-суг дээш, баар кижиге чорду.

Мамай-оол биле Дадар Кууларлар беш уруг-дарыгның ада-иези. Уруглары шупту эртем-билигилгил, ажил-агыйлыг. Уйнуктарның саны 22 четкен. Кууларлар бо күзүн чурттаандан бээр 50 чыл болган, алдын кудазын эрттирер. Алдын куда дээрге өг-бүлениң амыдыралында, төөгүзүндө онзагай, өндүр чаагай. Уттундурбас болушкун-дур. Ынчанмайн канчаар, бежен чыл иштинде кады чурттап, эки бакты, өөрүшкү-маңнайны деңге үлөжип, эп-найыралдыг, бот-бодунга кичээнгейлиг, чаңгыс аай сеткил-сагыштыг, чонунга хүндүткелдиг, ажы-төлүңге үлөгерлиг болуру ындыг белең эвес болгай. Ол дээрге, сөглөп четпес шыңгыс шылгалда-дыр, ону шыдаар улус шыдап эртер. Ындыг өндүр чаагай үүлени чүктөп эрткен өг-бүлөлөр ховар болгай.

Кара-оол МАСПЫК-ООЛ.

Уруглары — чоргааралы

Бо өг-бүлө төлөптиг-лерниң бирээзи, көдээ суурнуң интеллигенциязы. Олар иелээн шаандакы тыва ырларны ырлай бээрге, тааржырын, өткүт үнүн кижиге магадап ханмас. Кайызының-даа харназыны бежен хар иштинде. Эрес-оол Шүүлеевич Куулар 39 чыл бурунгаар Чыраа-Бажы школазын дооскаш, Кызылдың башкы институтунуң география салбырын бот-өөредилге-биле эки дооскан. Баштай Чыргакы сумузуңуң, оон Эдиг-Хемнин кадыкшылга, Чыраа-Бажы школаларыңга башкылаан. Башкы стажы — 35 чыл. Ам хүндүлүг дыштанылгада.

Уругларының авазы Кара-кыс Танововна база башкы. Кызылдың башкы институтунуң биология салбырын бот-өөредилге-биле чедишкениг дооскан. Школага ажилдай бергеш, класстан дашкаар ажилдар чорудар организаторлап, өөредилге эргелекчилеп кызымак ажилдаан. Кара-кыс Танововна Россия Федерациязының ниити билиг талазы-биле хүндүлүг ажилдакчызы.

Найыралдыг башкылар өг-бүлө тутканындан бээр 35 чыл болуп турар. Олар беш ажы-төлдүг, дөрт уйнуктарлыг. Уруглары Вилдермаа биле Лилия Чыраа-Бажы ортумак школазын иелээ мөңгүн медаль-биле дооскан. Вилдермаа садыг техникумун кызыл диплом-биле дооскан, улаштыр университеттин экономика болгаш эрге-хоойлу факультетин чедишкениг дооскаш, ам университетте ажилдап турар. Лидия — Москваның саңхөө — юриктиг академиязын дооскаш, улаштыр ТКУ-нун инженер-техниктиг факультетинде өөренип кирген, бо чылын доозар. Саглаш — Кызылдың башкы училищезин болгаш П.В.Астафьев аттыг башкы университетин дооскаш, Кызылда башкылап турар. Ландыш — ТКУ-нун инженер-техниктиг факультетинде өөренип турар. Отчугаш — Кызылдың экономика болгаш эрге-хоойлу техникумун дооскаш, Новосибирск институтунуң экономика салбырын бот-өөредилге-биле дооскан. Кызыл хоорайда ажилдап турар.

Эртемниң өг-бүлениң ал-боттарындан эгелээш, ажы-төлүңге чедир янзы-бүрү мергежилдерниң кадрлары болганы дыка-ла онза-дыр. Уругларның ада-иези уран чүүлге база сеткилден бердинген улус. Кара-кыс Танововна игил, бызаанчының үделгези-биле тыва ырылар ырлааш, сумузуңуң болгаш кожуунуң адын камгалап, шаңнадып-мактадып-даа чорду. Баянга, гармошкага, мандолинага, гитарага, дошпулуурга дески ойнаар.

Бо ада-иениң төрээш өстүрүп, кижизиткен ажы-төлү төлөптиг хамаатылар болганы оларга улуг чоргаарал-дыр. Олар чоокта чаа Кызыл хоорайга ажы-төлүн чыып алгаш «Өг-бүлө байырлалы» эрттиргеш, чагыг сөзүн берип, байырлаан. Башкы өг-бүлениң школа доостурган өөреникчилери база төлөптиг кижилер болуп, ажилдап-чурттап чоруур.

Оолак КАРА-САЛ.

Чөөн-Хемчик кожуун.
Чыраа-Бажы суур.

Тываның Улустуң чогаалчызы С.А.Сарыг-оолдун
100 харлаар юбилейинге уткуштур

АЖЫГ КЫЗЫЛ-ДУС ЧЫЛТАП ӨСКЕН БОЛГАШ...

Оон бээр бежен чылдар шуужуп эрте берген. Кижиниң амыдыралында болган онзагай таварылгалар, үелер, чылдар черле утундурбас болур чүве. Мээң угаанымда таңмаланып артып калган бир хүн – 1958 чылдың ноябрының 17.

Тываның сураглыг чогаалчыларының бирээзи С.А.Сарыг-оолдун 50 харлаан юбилейин мээң бичи суурум – Ак-Туругунуң комсомолчу аныяктары Көдээ культура бажыңыга суурнуң бүгү чурттагы чыларының дыштанылга кежээзи кылдыр организаптап эрттирген. Көдээ библиотекавыстың эргелекчизи Тамара Агаповна Жукова чогаалчының орус, тыва дылдарда үнгүлээн номнарының делгелгезин кылгаш, кежээниң киржикчилеринге кыска тайылбырны кылып турган, а чогаалчының чогаалдыкчы ажил-ижиниң дугайында үстүкү класстарның тыва дыл болгаш чогаал башкызы Серен Шыраповна Монгуш кылган. Дараазында байырлыг концерт. Литература-хөгжүмнүг монтаж-биле концерт эгелээ. Ону таарыштыр тургузарының сценарийин чогаалчыныс Монгуш Өлчей-оол-биле меңээ дааскан. Ол дээш каш хонук дургузунда номнар касканнап келдивис. Эгези мындыг чүве.

Саян-Таңды ийи сынның
аразындан
Тайлып баткан Улуг-Хемниң
эрин дургаар
Түмөн чылдар дүнүн өттүр
азып-тенип,
Түрег багын бистиң Тыва
көрүп эрткен.

Бо одуругларны хөйүнү ырын күүседир-биле турупкан аныяктарның артыкы одуруунуң дал ортузунда узун чаагай дурт-сынның, өткүт, тода үнүг Домбуу Кызыл-оол сүрлүг үнү-биле чугаалап күүсеткен. Оон соонда чогаалчының «Совет Эвилелиниң хамаатызы мен» деп шүлүүнүг бижиттинген ыры чаңгыланы бээр. «Тываларның хостуг үнүн, чоргааралын дыңнавааннар дыңназын дээш, көрзүннөр дээш...»

Концерт бир шак хире үргүлчүлээ. Ол үеде мээң чаңгыс-классчым, сөөлүнде барып, сураглыг композитор болган Бегзи Кадыр-оол С.А.Сарыг-оолдун «Ынак черим» деп шүлүүнүг бижээң ырызын бир-ле дугаар чаңгыландырып үндүрген соонда, аныяк хөгжүмчүнүң ады бүгү Тывага диңмирей берген чүве.

Уран номчукчулар Сундуй-оол Өрге-Диштиг, «Саны-Мөгеден», Илья Шериг-оол «Орус оглу Огонекту» («Авамның ынак оглу») аяныг кылдыр чугаалаарга, көрүкчүлөр кайгамчык-ла сонугаан. Мен «Оттүг-Тергени» чугаалап доозуптарымга, адыш часкаашкыннары диңмиттели бергенин ам-даа сактып чоруур мен.

Чогаалчы Степан Сарыг-оолду бир-ле дугаар 1956 чылдың июнь 16-да Кызылга парктун ногаан театрынга көргөн мен. Ынчан Тываның школарының бири уран чүүл фестивалы болган. Чаа-Хөл кожуунуң Булуң-Терек школазындан Даржай Саша-биле

иелээн келген бис. Саша ынчан 4 классче шилчээн турган. Ол Салчак Тамбаның «Донгада кадык» деп шүлүктээн тоолун чугаалааш, көрүкчүлери магадаткан. Чогаалчы С.Сарыг-оол ол үеде жюри кежигүнүңгө олурган чүве бооп тур. Концерттивис доосту бээр, эде кеттинип турувуста, Степан Агбаанович бо кире халып келди.

— Даржай Саша деп оол кайыл? Эр хей, Саша! Шүлүк чугаалаарың тас-ла-дыр. Шаа барып шүлүкчү болур боор сен. Эки шүлүктөп тур! Эр хей! — дээш, шаанга кири-ле мактап-мактап чоруй барды. Ынчан Саша ол фестивалдың лауреады болуп, чараш сумка болгаш беш метр торгубиле шаңнаткан. Оон бээр ам 50 ажыг чылдар эрте берген-дир. Александр Александрович Даржай, шынап-ла, ат-сураглыг чогаалчы болган.

Степан Сарыг-оолдун чогаалдарын эге класстарга өөренип тургаш-ла, аажок сонугаар турган мен. Үстүкү класстарга өөрени берген үелеримде оон дыка хөй шүлүктөрин, «Саны-Мөгө», «Алдын-кыс» деп шүлүг-лелдеринден үзүндүлери шээжи-биле билер, эш-өөрүм-биле чыылган черлерге бо-ла чугаалай бээр тургулаан мен.

Идиктерим сыртангаштың,
Иштии хойнум дөжөнгөштин,
Дүрлүп-дүрлүп чыдып

аар мен,

Дүннүң соогу хаарып хонар — деп, одуругларны бижээш, оон адаанга утказының аайы-биле чурааш, өөрүмгө сонуградыр турган мен.

Каарган куштуң дег,
Казырыктыг кара буттар,
Хая-дашка кестип-хорлап,
Ханы сыстып төктүп чоруур.
Бо одуругларны бижээш, хая кырында олурар каарганны чурааш, даваннарын карарткаш, кызыл карандаш-биле ханы дамдылап төктүп чоруур кылдыр-даа чуруп алган ораар мен.

Көшкүн аалдар аразынга,
Хөөмейлеп чортуп ора,
Хөөкүй кысты сактып келир,
Хөрөк-чүрек хозаш кынныр — дээш-ле, «Алдын-кысты» чугаалап эгелээримге, өске эш-өөр меңээ улажы бээр:

Артык ынааң кымыл дизе,
Албанчының Алдын-кызы
Алыс чуртун кайдал дизе,
Арзайтының

Аржаанныг-Хем...

Ынчаар-ла кезек оолдар, уруглар чыгылы бергенивисте бо ийи шүлүглелдерден ол-бо одуругларны мурнун былаажып бадыра бээр турган бис.

1968 чылдың алдын күзү. Ол үеде институт доозупкан, Тес-Хем районга ажылдап турган мен. Ажыл-агы аайы-биле Кызылга келгеш, бижип алган бичи чүүлүмнү бериптер дээш, «Шына» солунуң редакциязынга кирип келдим. Ынчан кол редакторнуң оралакчызы Донгак Бегзи турган чүве. Донгак Одай-Сүрүнович Өвүрнүн Дус-Даг чурттуг, мээң катым болур киж. Чогаалчының, хоочун журналисткы кады төрзөн акызы Донгак Одай-Сүрүнович

Дадыятының уруу Вера Донгак-овна мээң өөм ээзи. Редакцияже кирип ора-ла, Донгак Одай-Сүрүновичке таваржы бердим. Ол мени бодунуң өрээлинче эдертип кири берди. Ажыл-амыдыралымыс дугайын чугаалажып олурувуста, улуг чогаалчымыс Степан Агбаанович бо кирип келди. Олурган сандайымдан дораан тура халып келдим. Донгак Одай-Сүрүнович чогаалчыга чугаалайдыр:

— Мээң күдээм кижидир ийин бо, Агбаанович — дээш, адымны долузу-биле адады.

— Аа, Чаа-Хөл оглу, солуннарга бо-ла ады үнер, шүлүктөрдөө бижи турар киж. Сен ийик сен бе, оол? — дээш, холумну так тудуп алган хүлүмзүрүп тур.

— Ийе, ийе, Шына-на чугааладынар, Степан Агбаанович — деп, Донгак Одай-Сүрүнович мени-даа мурнай харыылады. Шак ынчаар ол улуг чогаалчының холун тудуп, кожа олуруп алгаш каш сөс солчул, чугаалажыр аргалыг болган мен.

Өске бир таварылга. 1978 чылдың ноябрының эге хүннери. Чогаалчы ынчан 70 харлаарының бүдүүзүндө төрзөн чери Дус-Дага чеде бергеш, кежээ клубка чон-биле ужуражылга эрттирген. Мен Степан Агбаановичтен айтырыг салдым.

— Бо Торгалыгдан, Дус-Даг суурдан хөй чогаалчылар үнгүлээн, оон чылдагааны чүде деп бодаар силер, Степан Агбаанович?

— Хы, кончуг бөдүүн айтырыгыдыр, күдээ. Дус-Дагның ажыг кызыл-дузун чылгап өскөн болгаш, кончуг аасырак, уран-чечен болбас ийик бис бе — дээр, чон аажок каттыржып, адыш часкай бээр, боду дүште-даа чок хүлүмзүрүп ораар чүве.

Тыва чечен чогаалдың эрткен оруун, оон сайзыралын бодап олурарга, Тываның Улустуң чогаалчызы Степан Агбаанович Сарыг-оолдун кириген улуг үлүг-хуузу көскү черни ээлеп турар дизе частырыг болбас. Тывада чечен чогаалга ынактар мээң бо бодалымга катчыр боор дээрзинге бүзүрелим улуг. Шынап-ла, эге класстарның өөреникчилеринден эгелээш, 70-80 харлыг кырганнарга чедир оон чогаалдарын номчуваан, дыңнаваан кижилер ховар-ла боор. Өлүм чок «Саны-Мөгө», ат-сураглыг «Алдын-кыс», «Ангыр-оолдун тоожузу», «Эртинелиг» колхозта» деп тоожузу, «Оттүг-Терге», «Ол-ла Маскажык», «Соругга» болгаш өске-даа хөй чечен чугаалары эң ылаңгыя улуг назылыг кижилерниң угаан-бодалындан үнмээ.

Улуг чогаалчының 80 харлап турар үезинде, оон бүгү чогаалдарын үш томнуг кылдыр парлап үндүрген. Ол номнар тыва чогаалдың алдын эртинези-дир. Мен бодум хуумда бо үш номну аажок-ла үнелээр мен. Ынчангаш олар бистиң өг-бүлөвисте өске хөй номнарымыстың аразында эң-не үнелиг «үүже» болуп кадагалаттынып чыдар.

Маадыр-оол ДАНЗЫН.

Кызыл хоорай.

Шүлүк кыдыраажындан

Сергей ООРЖАК

Хостуг хүреш

Күштүглерниң мөөрейи боор
Хүрештер хөй бар-даа болза,
Хостуг хүреш эң-не чараш,
Хостуг болгаш берге мөөрей.

Делегейде начиннарның
Тергини боор тыва оолга —
Хостуг хүреш мөгезинге
Хомус тыртып, аян туттум.

Олимпииниң шышпык бажын
Орлан эрлер тевер деп тур.
Кончуг күштүг кымнар-дыр ол?
Хостуг хүреш мөгелери!

Төрзөн чурттуң алдары дээш
Төккен дери далай-хем дег
Хостуг хүреш мөгелери —
Хостуг, чоргаар эзирлерим!

...

Бежен беш деп улуг арттын
Бединде бо үнүп келдим.
Кыстар чүрээ мени көргөш,
Кыйбынавап апарган дег.
Кыстар хамаан, күрүневис —
Кырываан сен, ажылда дээш,
Пенсиязын бериксесес,
Берге, чиктиг назы-дыр бо.

Дептер кылдыр үндүрер дээш,
Демдегелим көрүп ор мен.
Болган, эрткен болушкундан
Бодалдарым дойлоп келди.
Чонум база чуртум дээштиң
Човаг-шинээм утуп каапкаш,
Бараан болуп, хөлзеп чордум
Бажым дүгү тазарды бо!

Дедир көөрге, оруум ырап,
Деңзи караан чая басып
эгеледи.

Эрткен орук белең эвес, —
Ээр-дагыр, эрбеннерлиг,
Эгези-даа, төңчүзү-даа
Эгиринден эгээртинмес.
Өөрүшкү бар,

мунгарал бар —
Өске чүнүң херээ бар деп?

Бажым ажыр мактадып-даа,
Бактадып-даа магам ханган.
Көвей акша аптар-дыр дээш,
Хөлзеп, дүүрөп

чорбааным шын.
Балыгларым, бертиктерим —
Бар-ла, арткан хөрөңгим бо.
Демиселим, чуртталгамның
Деңнеп четпес байлаа
дээр мен.

Аза-ла алзын, кырган диртир
Ам-даа хөңнүм, турам
чок ийин.

Сеткилимде сөөм хире
Сестир-коргар

чүвем-даа чок.
Ырым төнгөн кылдыр бодап,
Ында-хаа мунгараар мен.
Ыймакташкан оолдар

көргөш,
Ынчалза-даа сергеп кээр мен

Мээстерге, кижиглерге
Мендилежи, байырлажып,
Амыдырал дургузунда
Аралажып келген чонум,
Соок кыжын, изиг чайын
Чоорганым бооп чораан
силер.

Күзел ышкаш болбааным
дээш
Күжүр мени шиитпейн көргөр.

Е. ЕВТУШЕНКО

Бойдустан-даа артык сеңээ
ынак-тыр мен.
Бойдус дээрге — бо-ла турар
бодун-дур сен.
Хосталгадан ажыг сеңээ
ынак-тыр мен.
Хосталга ол, сен чок болза —
хоругдал-дыр...

Оваарымча чок-ла сеңээ
ынак-тыр мен
Орук эвес, оңгул-чиңгил
тамыга дег.
Болуп боордан ажыг
сеңээ ынак-тыр мен.
Болбастан-даа база артык
ынак-тыр мен.

Хая көрбес, хуусаа дивес
ынак-тыр мен.
Каржыланып, арагалап
чорааш безин.
Бодумдан-даа ажыг
сеңээ ынаам шынныг,
Бодумдан-даа база артык
ынак-тыр мен.

Шекспирден ажыг сеңээ
ынак-тыр мен,
Чечек ышкаш кыстар шупту
ында калыр,
Делегейде ыры-шоордан
база артык,
Дептер-номнар, аян-ыры —
шупту сен сен.

Алдар аттан артык сеңээ
ынак-тыр мен.
Алызында — кедис келир
шагда безин.
Ада-чурттан база ажыг
ынак-тыр мен.
Ада-чуртум, бо чер эвес,
сен-дир сен бо.

Аас-кежиктиг эвес сен бе?
Дилеглиг бе?
Ыы-сыы-биле бурганны
сен килеңнетпе.
Аас-кежиктен ажыг
сеңээ ынак-тыр мен.
Ынакшылдан артык
сеңээ ынак-тыр мен.
С.Ооржак очулдурган.

Чогаалчылар аян-чорук вокзазында

Тываның улустуң чогаалчызы, тыва чогаалдың үндезилекчилериниң бирээзи Степан Агбаанович Сарыг-оолдун 100 чыл оюнга уткуштур Чогаалчылар эвилели баш удур көрдүнгөн бир хемчегни боттандырган. Шүлүкчү Алексей Бегзин-оол «Сарыг-оолдун коппазы-биле» деп аян-чорукту саналдаан турган. Ол дээр, 90 ажыг чылдар бурунгаар бичи Сарыг-оолдун молдурга мунуп алгаш Ары-Торгалыгдан Өвүр-Торгалыгже ашкан оруу-биле эртер аян-чорук бооп турар.

Сентябрь 11-13 хүннеринде уран чогаалга хамаарылгалыг аян-чорук кылдырган. Бай-Тайгадан, Ак-Довурактан, Чаа-Хөлден, Улуг-

Хемден, Кызылдан келген чогаалга хандыкшылдыг, чырыкче үндүрген номнарлыг башкылар, оларның өөреникчилери эгиннеринге рюкзактарны чүктөпкеш, саарыглыг хемнерни кижип, шыргай аргаларны эртип, кадыр артче үнгеннер. Бо аян-чорукту Алексей Бегзин-оол чедиш-кинниг удурткан. Чогаалчылар «Сарыг-оолдун пөжүңгө» 11 киж. агын-көгүн-даа баглап, арт кырынга овааны-даа тургусканнар. Булуттар-биле деңнежип турар бедикке Чогаалчылар эвилелиниң даргазы Маадыр-оол Ховалыг киржикчи бүрүзүңгө «Аян-чорук-тун шынзылгазын» тывыскаан.

Бистиң корр.

Хүндүлүг, энерелдиг, өндүрүлүш чонувус!

Тоогулуг Чадананың Алды-Хүрээнин каттап тургустунганындан бээр 5 чыл болганы-биле шажын-чидүлгениң улуг байырлаа болур!

Программаны:

Сентябрь 26. 10 шактан 13 шакка чедир – Тыва Республиканың Камбы-ламазының удуртулганы-биле буңу кожуннарның Даа ламаларының Устүң-Хүрээге судур номчулганы болур.

Сентябрь 27. 10 шактан 13 шакка чедир – Алды-Хүрээге Будда Шакьямуни Бурган башкыыстың 108 томуг «Канчыр-Дан-чыр» судуру сергедип номчууру болур.

Сентябрь 28. 10 шактан 13 шакка чедир – Алды-Хүрээге «Канчыр-Данчыр» судурун адакталдырып сержим, хей-агт бедидип, буңу байырлалдың буян кежиин доктаадып йорээл номун номчуур. Бурган сагызыннарга, чер-чурттуң ээлеринге Танды саңын салыр.

14.00 шакта – М.Мерген-Херел аттыг Культура төвүңге Чөөн-Хемчик чурттуг республиканың ат-алдарлыг артистериниң киржилгези-биле байырлыг марафон-концерт болур.

БҮГҮ ЧОНУВУСТУ ИДЕПКЕЙЛИГ КИРЖИРИНЧЕ ЧАЛАП ТУР БИС!
Камбы-лама эргелели.

АЙТЫРЫШКЫННЫҢ БАШТАЙГЫ ТҮҢНЭЛДЕРИ

Кадык камгалалыңа болгаш социал адырга хайгаарал чорудар федералдыг албан медицина дузазын чонга чедирерин болгаш шынарын тодарадыры-биле чуртка социологтуг шинчилелдерни чоруткан. Ук ажылдың кол сорулгазы болза, медицина дузазын чедирип турарының шынарыңа болгаш чонга чедип турар хамаарылгазын өөренип көөрү; эмчи дузазының шынарыңа чоннуң таарзынып азы таарзынмайн турарын шинчилеп көөрү; медицина дузазының талазы-биле айтырыгларны чоннуң кайы хире билирин үнелеп көөрү.

Өнчүнүң бүгү хевирлериниң медицина албан черлеринде эмчи дузазын чедирип турарының байдалын Россия Федерациязының бүгү девискээринге шинчилеп, өөренип көргөн. Тывага ол ажылды Роскадыкхайгааралдың республикада эргелели июль 15-тен эгелээш, августун бирги декадазын кириштир кылып чоруткан.

Күрүнениң, муниципалдыг өнчүнүң, хууда медицина организацияларыңа 360 кижиге, көдээ черлерниң муниципалдыг медицина албан черлеринге 120 кижиге, а ниитизи-биле 480 кижиге айтырыгларны салып, харыны алган. Үс-түнде айыттыңан сорулгаларга дүүштүр 41 айтырыгы болгаш кижиниң эр-херээжениниң, назы-харының, өг-бүлө байдалының, эртем-билиниң, материалдыг байдалының социал статусунуң дугайында айтырыгларны кириген.

Чоннуң айтырышкынын Кызылда күрүнениң болгаш муниципалдыг өнчүнүң медицина албан черлеринге база Каа-Хем болгаш

Кызыл кожуннарның эмнелге черлеринге чоруткан. Анкеталарга харыыларның баштайгы түңнелдерин алгаш, анализтеп көөргө, респондентилерниң хей кезин эмчилерниң болгаш медицина персоналының аарыг кижилерге кичээңгей чок, каржы-хажагайын, кижилер хүлээп алыр үезинде эмчилерниң чамдыктары ажылдаар черинге чок болурун, кандыг-бир чылдагаан-биле кабинетинден үнө халааш, дыка үр чиде бээрин, оон уржуундан хей кижилер үр үеде манаар апарын, 15 шак соонда болгаш дыштаныр хүннерде эмчилерниң хүлээп алышкынынга кирери болдунмазын, тускай мергежилдиг эмчилерге кирер кабинеттер экинден улуг оочурлар үзүлбөзүн, ыңдыг эмчилерниң чедишпес болуп турарын, аптекаларда эм аймааның өртөз канчаар-даа аажок улуг болуп, херек эмнер чок болурун, медицина албан черлеринде ачы-дузаны төлевирлиг көргүзериниң көвүдээзин, ол хирезинде оларның амгы үениң

техниказы, дериг-херекселдери-биле хандырттыңанының кошкаан хомудал-биле айтып турар.

Социологтуг шинчилелдер үезинде республикада болгаш Кызылда кадык камгалалында структура (тургузуг) талазы-биле четпестер көскүзү-биле илереп келген. Кызыл хоорайда кадык камгалалының чүгүле 5 муниципалдыг албан черлери — 3 поликлиника (улуг улус, уруглар, диш эмнээр), дүрген дуза чедирериниң станциязы, божудулга бажыны бар. Артка эмнелге черлери шупту күрүнени болуп турар. Кадык камгалалының хууда организациялары колдуунда амбулаторлуг дуза көргүзүп турар. Стационарлыг байдалга эмчи дузазы чедирер хууда эмнелгелер бистип республикада чок болуп турар.

Анкеталарга харыыларны Роскадыкхайгааралдың республикада эргелелиниң специалистери улаштыр ажылдап, түңнээри-биле чурттуң чаңгыс аай информастыг системаның кирипкен.

Социологтуг шинчилелдерниң түңнелдери белен болурга, оларны хандыр анализтеп, Россия Федерациязының чонунуң аңгы-аңгы кезектеринге эмчи дузазын чедирерин болгаш шынарлыгын үргүлчү хынап хайгаараарының тускай күрүнө системазын тургузар талазы-биле саналдарны ажылдап кылыр.

Хенче-Кара МОНГУШ.

Кыска медээлер

ларынга светофорларны тургузарда караа четпес кижилерниң кечеринге таарымчалыг кылыры болган.

Ирина БЮРБЮ.

АЖЫКТЫГ БОЛГАН

Чөөн-Хемчик кожуннуң пенсия фондузунуң ажылдакчылары Бажың-Алаак суурга чедип келгеш, пенсионерлер, инвалидтер-биле ужурашкаш, оларның билдинмес айтырыгларынга харыыларны берген. Ылаңгыя пенсия санаашкынында элээн каш билдинмес айтырыгларны хоочуннар салгаш, билдингир харыыларны алганнар.

Кожуннуң пенсия фондузунуң эргелелиниң даргазы Наталья Монгуш хамаатыларның хүлээп алышкынын организастаан.

А.ДОНГАК.

Чөөн-Хемчик кожун,
Бажың-Алаак суур.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор С.С.МОНГУШ.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 2-01-35, кол редакторнуң оралакчызы — 2-19-87, тел/факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91, КИЛДИСТЕР: нитилел-политиктиг килдис — 2-18-10, культура, өөрөдиге — 2-03-88, чагаа — 2-03-87, көдээ ажыл-агый, окулга — 2-17-09, үлетпүр — 2-40-77, e-mail: shyn@tuva.ru Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш каттап үнөр. Хемчээли парлаан 3 ама.

Тираж 8300. Чагыр 106. Номери парламгаже дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 20.00.

Тес-Хем кожуннуң Самагалтай суму чагыргазы 2008 чылдың сентябрь 19, 20-де эртер Тываның баштайгы найысылалы Самагалтайның 235 чыл ою ЮБИЛЕЙИНЧЕ ЧАЛАП ТУР

Программада:
байырлыг хурал,
коллективтер парады,
көдээ ажыл-агый продукциязының, үлетпүр барааннарының ярмарказы,
шыдыраа,
Тес-Хемниң, Кызыл хоорайның боксерларының маргылдаалары,
моол мөгелерниң киржилгези-биле хүреш.

Оргкомитет.

Эдуард Люндупович ДОНГАК

Тыва чечен чогаал, культура болгаш парлалга улуг чидиригге таварышкан: үр болгаш аар араанының соонда, 67 харлыг назынында ат-сураглыг тыва чогаалчы, Россияның Чогаалчылар болгаш Журналистер эвилелдериниң кижигүнү, Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы, Михаил Шолоховтуң 100 харлаанынга тураскааткан Хүндүлүг демдектин эдилекчизи, республика чергелиг чогаал мөөрейлериниң тиилекчизи Эдуард Люндупович Донгак мөчээни.

Ол 1941 чылдың март 1-де ынчангы Улуг-Хем (амгы Өвүр) кожунунуң Дус-Дам сумузуңга малчын арат өг-бүлөгө төрүттүнгөн. Торгалыг ортумак школазын, Кызылдың педагогика училищезин дооскан, Хабаровскиниң партия школазынга өөренип чораан. Башкылап, «Тываның аныяктары», «Шын» солуннарга, тыва радиога журналистеп, Тываның ном үндүрер черинге редактор, кол редактор болуп ажылдап чораан. Тываның Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чериниң консультантызы, харысалгалыг секретары албан-хүлээлгени күүседип, советтер ажылын кылып чораан. Уран сөске салым-чаяанның төрөл бөлүккө хамааржып өскөн, Тываның улустуң чогаалчызы Степан Сарыг-оолдун чээни болур Эдуард Донгак аныяндан-на чогаал ажылыңче сундугуп киргеш, 1978 чылда баштайгы ному — «Талыгырда чаңгы» деп аттыг тоожузу парладып үндүргөн. Оон бээр-ле оон чогаалдары удаа-дараа чырыкче үнүп, бедик уран мергежилдиг чогаалчының көстүп келгенин бадыткаан. Чогаалчының «Эрги хонаштар», «Сыын чады» деп романы, «Хөлегеден дескеш», «Эрлик оран киргеш келдим», «Салымның шаажылаа», «Оспаксыралдың тоожулары» деп болгаш өске-

даа номнарында парлаттыңан тоожулары, чечен чугаалары, ши-лери тыва чечен чогаалдың эки дээң чогаалдарының санынче кирип, оон хөгжүлдээинге көскү салышкыныг, улуг идиглиг болган. «Сыын чады» деп романы тыва чогаалдың төөгүзүндө эң баштай репрессия темазын көргүскөн парлаттыңан чогаал болур.

«Чолдак-Аңчының чугаалары», «Четкерлерге чагааларым», «Кулузун-Шынаазы чурттуг оолдар», «Хөгжүмчү бора-хирилээлер», «Менниг-Сегел» деп номнарын Эдуард Донгак бичин болгаш элээди назыныг уругларга баралгадып, тыва уруглар чогаалының сайзыралыңа улуг үлүг-хуузу кириген. Тыва дылче А.Чеховтуң чогаалдарын окулдурган. Оон чогаалдарын орус дылче окулдуруп, парлаан.

«Бүрөн-Ховузуңуң чажыттары», «Көдээлейни көргениңде» деп номнарында, республика парлалгазынга үнүп турган публицисттик чүүлдеринге чогаалчы хей-ниити амыдыралы, чоннуң амгы байдалының дугайында бедик хамааты туруштан бижип, эң чидиг мөзү-бүдүш, ниитилел айтырыгларын көдүрүп, сагыш-сеткил, үзел-бодалын хостуу-биле илередип чораан.

Э.Л.Донгак чогадыкчы салгал дугайында сагыш салып, «Ак-көк хемнер», «Хек-Даван» деп чыын-дыларны редакторлап үндүрүп, аныяк чогаалчыларга арга-сүмезин доктаамал берип чораан. Ол чуртталгазының сөөлгү чылдарында беш чаа номну үндүрүп, чогаадкыч идепкейин кагбайн ажылдап, чогаалга бердингенин, быжыг тура-соруун көргүскөн.

Улуг чогаалчы, кайгамчык киж, төлөпиг хамааты Эдуард Люндупович Донгак дугайында чырык сактышкын оон бүгү мөгейкичлериниң чүрөктеринге кезээ мөңгөде артып каар.

Ш.В.Кара-оол, Ш.С.Иргит, С.И.Тен, А.П.Дамба-Хуурак, И.В.Чучев, В.О.Донгак, Р.В.Тас-оол, М.Б.Ховалыг, М.Б.Кенин-Лопсан, Е.Т.Танова, М.А.Хадаханэ, Ч.Ч.Куулар, А.А.Даржай, В.А.Намзырай, Н.Ш.Куулар, Ш.М.Суван, З.Б.Самдан, И.И.Бадра, Л.Х.Иргит, Э.Б.Мижит, Н.Д.Серенот, А.С.Хоюган.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы база Тыва Республиканың Чазаа, Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы, Россияның Чогаалчылар эвилелиниң база Журналистер эвилелиниң кижигүнү

Эдуард Люндупович
ДОНГАКТЫҢ

мөчээни-биле холбаштыр оон чоок кижилеринге болгаш төрөлдөргө ханы кажыдалын илередип тур.

Чогаалчылар Эвилелиниң баштаар чери, Тываның Ю.Кюнегеш аттыг ном үндүрер чери база «Улуг-Хем» сеткүүлдүң редакциязы Россияның ЧЭ-ниң кижигүнү, ТР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы, сураглыг чогаалчы

Эдуард Люндупович
ДОНГАКТЫҢ

мөчээни-биле оон өөнүң ишти, оолдарыңа, чоок төрөлдери, эш-өөрүңгө ханы кажыдалын илередип тур.

ШЫН

Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаақы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солуну 2004 чылдың май 14-те эде бүрткээ.

Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 11530, 31730. ТР-ниң «Тываполиграф» унитарлыг күрүнениң бүдүрүлгезинге парлаан (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттыңан материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыңан саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.